

Piłatowicz, Józef

Stan badań nad dziejami przemysłu w Polsce

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 53/2, 31-81

2008

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Józef Piłatowicz
Akademia Podlaska
Siedlce

STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI PRZEMYSŁU W POLSCE¹

Historia gospodarcza jako wyodrębniona dyscyplina jest nauką młodą. Dzieje przemysłu, traktowane jako subdyscyplina historii gospodarczej, mają jeszcze młodszy rodowód, przede wszystkim dlatego, że przedmiot badań pojawił się późno. Wszystko zaczęło się w Anglii w drugiej połowie XVIII w. Udoskonalone narzędzia, zmechanizowany proces wytwarzania, nowe technologie i surowce – to był przewrót techniczny w przemyśle. W jego wyniku nastąpił szybki wzrost produkcji, powstał przemysł fabryczny, zatrudniający wolną siłę roboczą. Nowoczesny przemysł, oparty na nowej technice produkcji, pojawił się na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w., najpierw na Górnym Śląsku, a następnie w Królestwie Polskim, gdzie przewrót przemysłowy dokonał się w latach 1850 – 1890².

Historycy historiografii nie poświęcają dziejom przemysłu odrębnej uwagi, umieszczają je w ramach historii społeczno-gospodarczej. Jerzy Topolski sytuował korzenie rozkwitu historii gospodarczej w przewrocie umysłowym, jaki przyniosła Europie doba Oświecenia, natomiast pierwszy etap zainteresowań przeszłością gospodarczą przypada w Polsce na przełom XVIII i XIX w. Myśl o konieczności rozszerzenia pola zainteresowań historycznych m.in. na sprawy gospodarcze głosili w Polsce Hugo Kołłątaj, Adam Naruszewicz i inni, a w pełnym zakresie wprowadzili w życie historycy skupieni wokół Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, np. Tadeusz Czacki, Wawrzyniec Surowiecki, Je-

rzy Samuel Bandtkie. Wśród prekursorów badań historyczno-gospodarczych najwybitniejszy był Joachim Lelewel³.

Historię gospodarczą uprawiano na marginesie innych zainteresowań dziejową rzeczywistością. Do końca XIX w. nie stanowiła ona odrębnej i samodzielnej gałęzi nauk historycznych. Od schyłku XIX w. historycy prawa i kultury, interesujący się niektórymi dziedzinami badań społeczno-gospodarczych, zaczęli poświęcać im osobne studia bądź rozdziały w swoich rozprawach analitycznych. Odrębne studia koncentrowały się przede wszystkim na różnorodnych problemach wsi polskiej, od średniowiecza począwszy skończywszy na współczesności. Na przełomie XIX i XX w., w związku z postępującą profesjonalizacją rodzimej nauki historycznej, rozpoczęto systematyczne opracowywanie oraz wydawanie źródeł pomocnych w badaniu tej problematyki⁴.

Dopiero na początku XX w., z pewnym opóźnieniem w stosunku do Zachodu, historia gospodarcza wyodrębniła się jako kierunek badań historycznych. Wtedy także pojawili się badacze dbający o jej rozwój zarówno pod względem metodologicznym, jak i rzeczowym⁵. Panuje ogólna zgoda, że kluczową rolę w rozwoju historii gospodarczej odegrali Franciszek Bujak i Jan Rutkowski, przy czym J. Maternicki dodaje do tej dwójki Ignacego Tadeusza Baranowskiego, a J. Kolbuszowska – Karola Potkańskiego⁶. Jeśli chodzi o pierwszą dwójkę, ich rola i znaczenie jest eksponowana w zależności od ośrodka naukowego. Przedstawiciele Krakowa na pierwszy plan wysuwają Franciszka Bujaka⁷, Poznania – zaś Jana Rutkowskiego⁸.

W okresie międzywojennym badania nad dziejami przemysłu nie rozwinęły się na tyle, aby być zauważone przez historyków historiografii. Traktowano je jako fragment historii gospodarczej, której osiągnięcia są nawet eksponowane: „W historiografii naszej na poczesne miejsce wysunęła się teraz przede wszystkim historia gospodarcza, uprawiana nie tylko w jej głównych ówczesnych ośrodkach – mianowicie we Lwowie (F. Bujak) i w Poznaniu (J. Rutkowski) – lecz także w innych, zwłaszcza w Krakowie (Roman Grodecki 1889 – 1964) i w Warszawie (Natalia Gąsiorowska – Grabowska 1881 – 1964, S. Arnold)”⁹. Historia gospodarcza miała w Warszawie bogatą obsadę kadrową, oprócz już wymienionych można dodać: Zofię Daszyńską – Golińską, Andrzeja Grodka, Witolda Kulę, Mariana Małowista. Pod względem dorobku naukowego ustępowali jednak badaczom Lwowa, Poznania i Krakowa¹⁰.

Dzieje gospodarcze budziły duże zainteresowanie wśród historyków żydowskich. Pionierem tych badań był Ignacy Schiper, który opublikował m.in. obszernie prace o dziejach gospodarczych Żydów w średniowieczu¹¹.

W konkluzji można stwierdzić za Jerzym Maternickim, że „Historia gospodarcza uzyskała status samodzielnej subdyscypliny historycznej”¹².

Podobnie dzieje przemysłu, jako fragment historii gospodarczej lub historii społeczno-gospodarczej potraktowano w okresie po II wojnie światowej¹³. Wi-

told Kula podkreślał ogromne znaczenie dla historii gospodarczej badań dziejów przedsiębiorstw¹⁴.

I. POCZĄTKI BADAŃ NAD DZIEJAMI PRZEMYSŁU

Polskie zainteresowania badawcze dziejami przemysłu pojawiły się na przełomie XIX i XX w.¹⁵ Wcześniej, w połowie XIX w., powstały pierwsze monografie śląskich przedsiębiorstw górniczych i hutniczych, napisane w języku niemieckim. Do najstarszych należą: historia huty żelaza w Ozimku, kopalni węgla „Królowa Luiza” w Zabrze, huty cynku „Wilhelmina”. Pisano je najczęściej z okazji rocznic, z reguły okrągłych rocznic powstania danego zakładu: pięćdziesięciolecia, stulecia lub nawet dwudziestolecia istnienia firmy. Były one dziełem pracowników, bądź zaangażowanych przez kierownictwo historyków, co odbijało się na obiektywizmie opracowań¹⁶.

Publikacje w języku polskim pojawiły się na przełomie XIX i XX w. Poprzedziły je opracowania o charakterze reklamowym, okolicznościowym i jubileuszowym, przy czym te ostatnie nie były tak imponujące jak w literaturze niemieckiej, a to z powodu „młodości” polskich firm. Opracowania sięgające do manufakturowych form przedsiębiorstwa są nader rzadkie.

Pierwsze pozycje o charakterze studiów historyczno-ekonomicznych, dotyczące dziejów przemysłu w Królestwie Polskim, ukazały się w końcu XIX w. i na początku XX w. Tytułem przykładu można wymienić prace: J. Janzuła – *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim* (Petersburg 1887), S. Koszutskiego – *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim* (Warszawa 1901), S. Koszutskiego – *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia* (Warszawa 1905), L. Janowicza – *Zarys rozwoju przemysłu w Polsce* (Warszawa 1907), E. Rosego – *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną* (Poznań 1918), Z. Pietkiewicza – *Stan przemysłu w Królestwie Polskim* (Warszawa 1912)¹⁷.

Na uwagę zasługują badania z okresu I wojny światowej, które prowadzili z reguły nie profesjonalni historycy, ale przede wszystkim ekonomiści i inżynierowie. Na przykład, inżynierowie zrzeszeni w Stowarzyszeniu Techników w Warszawie uruchomili cykl odczytów o różnych gałęziach przemysłu na ziemiach polskich. Z reguły przedstawiano rys historyczny, terażniejszość i przyszłość danego przemysłu. Odczyt stanowił punkt wyjścia do obszernych artykułów publikowanych na łamach „Przeglądu Technicznego”. I tak, Adolf Wolski przedstawił przemysł metalowy, Edward T. Geisler – przemysł obrabiarkowy, Władysław Leppert – chemiczny, Alfons Kühn – elektrotechniczny. Podobny wysiłek podjęli inżynierowie i ekonomiści, którzy zostali ewakuowani z Królestwa Polskiego do Rosji po wybuchu I wojny światowej. Duża ich część działała w Polskiej Naradzie Ekonomicznej (PNE) zorganizowanej wiosną 1917 r. w Piotrogradzie z za-

daniem gromadzenia informacji o gospodarce ziem polskich, m.in. o przemyśle. PNE przetrwała do sierpnia 1918 r., a plonem jej prac było przeszło 80 monografii. Znaczną część tego dorobku przewieziono do Warszawy i ogłoszono w 1919 r. w pięciu tomach. Przedstawiono wnikliwe analizy m.in. przemysłu chemicznego, cementowego, hutniczego i włókienniczego¹⁸.

W okresie międzywojennym nie wykształcił się ośrodek naukowy systematycznie zajmujący się badaniami nad dziejami przemysłu. Jedynie w Łodzi, pomimo braku ośrodka uniwersyteckiego, przede wszystkim członkowie Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego, pracownicy Archiwum Akt Dawnych miasta Łodzi, wykładowcy Oddziału Łódzkiego Wolnej Wszechnicy Polskiej, historycy regionalni napisali kilka prac na temat przemysłu łódzkiego i archiwaliów fabrycznych¹⁹. Na wzmiankę zasługuje również Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, w której powstawały prace magisterskie dotyczące przemysłu w ogóle i poszczególnych zakładów przemysłowych w określonych latach okresu międzywojennego. Zazwyczaj wprowadzeniem do takiej pracy był rys historyczny. Prace przechowywane są w bibliotece Szkoły Głównej Handlowej i udostępniane badaczom. Niektóre z nich są nader cenne dla badaczy dziejów Warszawy, ponieważ autorzy wykorzystali archiwalia poszczególnych przedsiębiorstw, niestety zdecydowana większość z nich zaginęła podczas okupacji, a przede wszystkim powstania warszawskiego.

Spośród kilku opracowań dotyczących przemysłu metalowego²⁰ na szczególną uwagę zasługuje książka Wojciecha Saryusza-Zaleskiego²¹, wydana z okazji 125-letniego jubileuszu firmy Zieleniewskich. Opracowanie oparte na archiwaliach przedsiębiorstwa zachowało trwałą wartość poznawczą dla kolejnych pokoleń historyków przemysłu i gospodarki. Dzieje firmy Zieleniewskich autor przedstawił na tle rozwoju przemysłu w Galicji, każdy rozdział poświęcony firmie poprzedza rozdział charakteryzujący przemysł galicyjski w danym okresie. Książkę wydano na świetnym papierze i wyposażono w dobrej jakości fotografie, a to dzięki wsparciu finansowemu firmy.

W bardzo interesujący sposób przedstawił intencje właścicieli Antoni Lewalski, kierujący przedsiębiorstwem od 1920 r. Stwierdził on, że postanowiono zerwać z tradycją wydawania ksiąg jubileuszowych, w których dzieje przedsiębiorstwa służyły jego reklamie: „Odstępujemy od tego utartego zwyczaju. Zamiast publikacji reklamowej dajemy oto pracę naukową, poświęconą dziejom nie naszego tylko przedsiębiorstwa, ale historii rozwoju całego przemysłu na ziemiach, na których przyszło nam działać. Dołożyliśmy wszelkich starań, aby umożliwić pojawienie się pracy obiektywnej, wolnej od powziętych z góry tendencji, źródłowej i sumiennej. Chcemy wierzyć, że oddajemy w ten sposób przysługę nauce polskiej, której, jako przedsiębiorstwo przemysłowe, czujemy się dłużnikiem. Wydawnictwo niniejsze jest czymś nowym w swoim rodzaju. Otwarliśmy bowiem autorowi tej pracy nasze – od wielu dziesiątek lat prowa-

dzone archiwa, udostępniając w ten sposób nauce dane i cyfry zazdrośnie ukrywane, jako tzw. tajemnice handlowe. Sądzymy, że cyfry te, to właśnie materiał naukowy najciekawszy i najcenniejszy, bo odzwierciedlający rzeczywistość gospodarczą w sposób najbardziej obiektywny”²².

Postawie takiej można jedynie przyklasnąć i polecić współczesnym właścicielom przedsiębiorstw. Wtedy było rzadkością, a teraz, jak się zdaje, sporadycznie spotykanym incydentem (por. część poświęconą wydawnictwom okolicznościowym). Firma Zieleniewskich opłaciła nie tylko autora, ale także dwóch renomowanych recenzentów dr. Rogera Battaglię i prof. dr. Franciszka Bujaka, znakomitego historyka gospodarczego, który napisał przedmowę do książki. Podkreślił w niej, że „wiek i ćwierć nieprzerwanego bytu, a pół wieku ciągłego wzrostu przedsiębiorstwa, to istotnie zjawisko niezwykle w przemyśle, zwłaszcza w przemyśle maszynowym”. Bardzo mocno wyeksponował znaczenie obchodzenia rocznic istnienia przedsiębiorstw: „W obchodzeniu jubileuszy tkwi głęboka idea społeczna. Jubileusz to nie tylko objaw pietyzmu względem poprzedników, ale przede wszystkim poczucie się ogniwem w łańcuchu rozwojowym, świadomość naszej zależności i wdzięczności dla poprzednich pokoleń kierowników i pracowników za to, że pozostawili nam zakłete w urzędzenia i metody swe genialne myśli oraz pracę skrytalizowaną w kapitałach produkcyjnych, które nam ułatwiają życie. Trud naszych ramion i wysiłek naszych myśli, to jest praca i twórczy postęp, rozstrzygają niewątpliwie o naszym życiu i powodzeniu, ale jakżeby one wyglądały, gdyby nie było tego dorobku materialnego i duchowego, tj. kapitałów i tradycji, które nam pozostawili przodkowie. Im lepiej zdajemy sobie z tego sprawę, tym silniejsze mamy poczucie troski o przyszłość i odpowiedzialność wobec przyszłych pokoleń, tym silniej gruntuje się w nas obowiązek zachowania i pomnażania tego cośmy odziedziczyli. Jubileusz każdy jest poniekąd sposobnością zmierzenia naszych własnych sił i zasług z siłami i zasługami poprzednich pokoleń i przypomnienia sobie, że solidarność społeczna obowiązuje nas nie tylko w przestrzeni tj. wobec współczesnego pokolenia, ale i w czasie tj. wobec przeszłych i przyszłych pokoleń”²³.

Bujak podkreślił walory naukowe pracy Zaleskiego i na koniec zaapelował do właścicieli innych przedsiębiorstw, aby poszli w ślady firmy Zieleniewskich i wzorowali się na tej monografii. A będzie to możliwe pod warunkiem, że zachowane zostaną materiały archiwalne: „Pozwolę sobie tutaj przypomnieć, jak wielkie znaczenie w takim razie ma przechowywanie skrupulatnie ksiąg, korespondencji, list płaćniczych itp. Tylko wtedy możliwe jest napisanie monografii naukowej, która pozwoli zrozumieć rozwój przedsiębiorstwa w przeszłości i wspomóc do orientowania się w jego kierowaniu w dalszym ciągu, jeżeli naukowo przygotowany autor będzie rozporządzał materiałem archiwalnym”²⁴. Apel ten posiada wszelkie walory aktualności, po zmianie systemu i przekształceniu wielu przedsiębiorstw lub ich likwidacji, dużo archiwaliów zaginęło, niektóre bezmyślnie zniszczono.

Stan badań nad dziejami przemysłu krytycznie ocenił w dwudziestolecu międzywojennym Stefan Inglot. Podkreślił dorobek N. Gąsiorowskiej, W. Saryusza – Zaleskiego, Zygmunta Przyrembla, tego ostatniego w zakresie historii cukrownictwa²⁵. Większość jednak gałęzi przemysłu wymagało wnikliwego opracowania: „odłogiem leżą dzieje przemysłu naftowego”, „czekają na monograficzne opracowania liczne działy przemysłów, związanych z rolnictwem, jak młynarstwo, gorzelnictwo i piwowarstwo, a zwłaszcza cukrownictwo [...]”, „jeszcze słabiej, niż do historii przemysłu, przedstawia się nasz dorobek naukowy, jeśli idzie o historię górnictwa”²⁶. Te i inne badania podjęto po II wojnie światowej.

II. DRUGA POŁOWA XX W.

Szersze zainteresowanie dziejami przemysłu pojawiło się po II wojnie światowej. Zmienione warunki społeczno-polityczne narzuciły historykom nowe priorytety badawcze, przede wszystkim położono nacisk na znaczenie historii społeczno-gospodarczej i zastosowanie w procesie badawczym metodologii marksistowskiej²⁷. Towarzyszyła temu bardzo ostra krytyka dokonań historiografii zachodniej, zwłaszcza w zakresie *Business History*²⁸. Na dużą skalę podjęto badania nad klasą robotniczą, chłopstwem i inteligencją, które łączono z badaniami nad przeszłością wsi polskiej, rozwojem przemysłu i miast na ziemiach polskich. Badania nad dziejami przemysłu wiązano z badaniami nad klasą robotniczą, co powodowało często schematyzowanie ujęć problemów społeczno-politycznych, będące konsekwencją presji ideologicznej. W nowo otwieranych placówkach badawczych problematyka społeczno-gospodarcza stawała się wiodącą, np. Katedra Historii Społeczno-Gospodarczej Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego do priorytetowych kierunków badawczych zaliczyła historię społeczno-gospodarczą nowożytną ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu i klasy robotniczej okręgu łódzkiego.

Zagadnienia te stawały się popularne jeszcze z jednego względu: w stosunku np. do dziejów politycznych historycy zajmujący się dziejami społeczno-gospodarczymi otrzymali największy zakres twórczej swobody²⁹. Wielu historyków XIX i XX w. nie mając, nawet po 1956 r., swobody w zakresie interpretacji i oceny faktów historycznych oraz pełnego dostępu do archiwaliów, zwłaszcza dotyczących ruchu robotniczego, a także okresu wojny i okupacji zajęło się mniej kontrowersyjną problematyką społeczno-gospodarczą, bądź kulturalną³⁰.

Sytuację tę w następujący sposób podsumował A.F. Grabski, wybitny znawca historiografii polskiej: „Skoro według obowiązującej wykładni doktryny podstawą zmienności dziejowej rzeczywistości (ruchu formacyjnego) miał być im-

manentny rozwój sił wytwórczych, określający stosunki produkcji, było zrozumiałe, że w centrum uwagi nowej historiografii znalazła się wówczas historia gospodarcza, która – niezależnie od tego, w jakich kategoriach ją badano – zaczęła teraz uchodzić za szczególnie »marksistowską«. Sprzyjało to rozwojowi na nieznaną dotychczas skalę badań historyczno-gospodarczych, do których – jako ideologicznie niepodważanych – zwrócili się także historycy, zupełnie nieinteresujący się teoretyczno-metodologicznymi sporami, natomiast w spokoju pragnący zajmować się poważną pracą naukową³¹.

Powyższe przesłanki doprowadziły do utworzenia kilku ośrodków badawczych, koncentrujących się na dziejach gałęzi przemysłu dominującej w danym regionie. Poszczególne ośrodki akademickie wyspecjalizowały się wówczas tematycznie. Najlepszymi przykładami są Łódź i Śląsk.

III. OŚRODKI NAUKOWE

1. ŁÓDŹ

Kluczową rolę w kreowaniu Uniwersytetu Łódzkiego i Instytutu Historii odegrała Natalia Gąsiorowska-Grabowska przybyła do Łodzi w 1945 r.³². Już w maju 1945 r. utworzono Katedrę Historii Społeczno-Gospodarczej Polski i Powszechnej z wyodrębnionym w jej strukturze Zakładem Historii Społeczno-Gospodarczej (potem wielokrotnie zmieniano strukturę organizacyjną), „który za przedmiot badań obrał dzieje miast, przemysłu i przede wszystkim klasy robotniczej w Łodzi i w okręgu łódzkim”³³.

Od początków kształtowania się łódzkiego środowiska historycznego widziano dla niego największą szansę, a zarazem i obowiązek społeczny w badaniach z zakresu szeroko rozumianej historii społeczno-gospodarczej ze specjalnym preferowaniem dziejów łódzkiego okręgu przemysłowego. N. Gąsiorowska określiła (1950) to w następujący sposób: „Dla historyków łódzkich dziełem, przy realizowaniu którego warto skoncentrować wszystkie siły, jest opracowanie dziejów produkcji i pracy w wielkim przemyśle łódzkim”³⁴.

Głównymi twórczyniami tego programu były Natalia Gąsiorowska i Gryzelda Missalowa; ta ostatnia realizowała cały program, ponieważ Gąsiorowska przeszła w 1958 r. do pracy w Uniwersytecie Warszawskim. Przewidywał on m.in. syntetyczne opracowanie historii przemysłu okręgu łódzkiego, monografii przedsiębiorstw przemysłowych, miast fabrycznych, cechów w przemyśle włókienniczym, zagadnień przejścia od manufaktury do fabryki, kształtowania się kapitału w przemyśle łódzkim. Badania objęły przede wszystkim XIX i XX wiek, ale głównie do 1945 r., a w tych ramach chronologicznych niemal wszystkie zagadnienia przemysłu włókienniczego, włącznie z problemami społecznymi³⁵.

Kluczową rolę w tych badaniach odegrała Gryzelda Missalowa. W 1958 r. na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich, wygłosiła referat *Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego*, a w 1967 r. sformułowała wytyczne do badań nad historią włókiennictwa na ziemiach polskich. Podsumowaniem jej badań nad przemysłem łódzkim jest synteza *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*. Poszczególne tomy monografii: *Przemysł* (Łódź 1964), *Klasa robotnicza* (Łódź 1967) i *Burżuazja* (Łódź 1975) stanowią do dziś kompendium wiedzy o genezie i początkach rozwoju największego w Polsce regionu przemysłu włókienniczego, przewrocie technicznym, surowcach, rynkach zbytu, procesach formowania się nowych warstw społecznych. Missalowa była autorką lub współautorką wielu rozpraw dotyczących dziejów przemysłu włókienniczego, np. *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego* (1967), *Koncentracja przemysłu włókienniczego 1918–1939* (1970), *Fazy i dynamika rozwoju przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w latach 1815–1939* (1968)³⁶.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że historycy łódzcy publikowali nie tylko monografie i syntezę, ale także materiały źródłowe. Na pierwszy plan wysuwa się 4-tomowe wydawnictwo pt. *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim* (t. I–IV, Warszawa 1957–1966), przy czym tom I opracowała G. Missalowa – *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego* (Warszawa 1957); t. II R. Kaczmarek – *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX wieku* (Warszawa 1958); t. III M. Bandurka, M. Kołodziejczyk, J. Trela – *Źródła do historii przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w XIX w.* (Warszawa 1966); t. IV A. Rynkowska – *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820–1864)* (Warszawa 1960). Z późniejszych wydawnictw zwracają uwagę *Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823–1832* (Łódź 1998), opracowane przez Kazimierza Badziaka i Krzysztofa Woźniaka.

Badania nad dziejami przemysłu kontynuowano w następnych dziesięcioleciach, w ostatnim okresie przede wszystkim pod kierownictwem prof. Wiesława Pusia, który w drugiej połowie lat 80. XX w., jeszcze jako docent, kierował Interdyscyplinarnym Zespołem Historii Przemysłu, koncentrującym swe badania na dziejach przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich w XIX i XX w. oraz zagadnieniach tzw. drugiej rewolucji technicznej w Polsce. W 1997 r. W. Puś³⁷ objął Katedrę Historii Społeczno-Gospodarczej na Wydziale Filozoficzno-Historycznym. Doktoryzował się w 1972 r. (*Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, Łódź 1976) pod kierunkiem prof. Gryzeldy Missalowej, ale za swojego mistrza uważa prof. Irenę Pietrzak-Pawłowską. Habilitował się na podstawie pracy *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji* (Łódź 1984). Rozszerzona jej

wersja ukazała się w 1997 r.³⁸ Od 2003 r., pod redakcją W. Pusia, ukazują się „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”. W każdym roczniku znajduje się kilka artykułów poświęconych przemysłowi, przy czym cezury czasowe tylko wyjątkowo przekraczają rok 1945. Ich tematyka wykracza daleko poza Łódź i przemysł włókienniczy, autorami artykułów są uczeni o uznanym dorobku, np. prof. Stefan Pytlas, ale przede wszystkim młodsze pokolenie historyków, np. Dariusz Klementowicz, Rafał Kowalczyk, Wojciech Ziomek³⁹.

Przez wiele lat w ośrodku łódzkim dominowała historia przemysłu, rozwoju miast i klasy robotniczej. Zainteresowania badawcze uległy stopniowo poszerzeniu. Studiami objęto łódzką burżuazję, społeczność żydowską i niemiecką, kobiety, środowiska wiejskie, w tym także ziemiaństwo. Tematykę tę podjęli właśnie historycy przemysłu, np. W. Puś – żydowską, S. Pytlas – burżuazji łódzkiej⁴⁰. Podobną ewolucję badawczą przeszedł K. Badziak, od dziejów przemysłu włókienniczego⁴¹ do problematyki żydowskiej i działań specjalnych⁴².

Zainteresowanie dziejami przemysłu w ośrodku łódzkim wyraźnie maleje. W przeglądzie dokonań historyków łódzkich w zakresie historii najnowszej nie wymieniono ani jednej pracy poświęconej przemysłowi. Zwraca uwagę dominacja historii politycznej⁴³. Obraz odchodzenia łódzkich historyków od dziejów przemysłu świetnie ilustruje rzut oka na spisy treści „Rocznika Łódzkiego” za kilka ostatnich lat (1998–2004) – można w nich odnaleźć jedynie 3 artykuły dotyczące przemysłu, w tym jeden poświęcony głównie właścicielom.

W ostatnich latach ważną rolę odgrywa popularyzacja przeszłości łódzkiego przemysłu. Pod auspicjami Oddziału Łódzkiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Mirosław Jaskulski wydał fotografie starych fabryk łódzkich, wzbogacone krótką informacją o każdej z nich⁴⁴. Tego rodzaju wydawnictwo znakomicie przybliżyło nam architekturę ówczesnych fabryk, w pewnym stopniu technikę produkcji, a także ówczesną atmosferę. Podobne znaczenie ma książka Leszka Skrzydły o rodach fabrykanckich. Autor omówił losy najważniejszych rodów dla przemysłu łódzkiego, m.in. Scheiblerów, Grohmanów, Meyerów, Poznańskich i wielu innych. Tekst wzbogacono licznymi zdjęciami rodzinnymi, domów, pałaców, fabryk, grobowców, reklam firmowych. Czarno-białe fotografie świetnie oddają epokę gwałtownej industrializacji⁴⁵.

Sporym zainteresowaniem badaczy, stymulowanym w wielu wypadkach przez zakłady, cieszyło się piwowarstwo, zarówno w wydaniu naukowym, jak i popularnym. W tym ostatnim zakresie zwraca uwagę książka będąca pokłosiem wystawy w Muzeum Historii Miasta Łodzi, zapewne w 1984 r. Otrzymaliśmy w popularnej formie zarys piwowarstwa łódzkiego do 1939 r. (M. Jaskulski). Dwa inne teksty dotyczą: rozwoju przestrzennego i architektury browarów łódzkich do 1914 r. (Krzysztof Stefański, Jarosław Szelański) oraz literackich zapisów obyczaju picia piwa w Polsce (Monika Chybowicz-Drożyńska) – autorka zgromadziła wiersze, których tematem jest piwo. Teksty wzbogaciły kapital-

ne zdjęcia i rysunki piwoszy, restauracji, browarów, etykiet różnych piw, wzorów reklamowych, druków firmowych, biesiadowania w ogródkach letnich⁴⁶.

2. ŚLĄSK

Ze zrozumiałych względów przemysł górniczo-hutniczy był tematem badań na Śląsku. Opracowano tu wiele monografii zakładów i przedsiębiorstw górniczych oraz hutniczych, zarówno z terenu Górnego Śląska i sąsiadujących z nim okręgów dąbrowskiego i krakowskiego⁴⁷. Istotną rolę odgrywał nowo powstały Uniwersytet Śląski, którego Zakład Historii Najnowszej w Instytucie Historii prowadził w latach 70. prace nad monografiami zakładów przemysłowych⁴⁸. W tym miejscu zasygnalizuję jedynie publikacje o charakterze naukowym, zaś wydawnictwa okolicznościowe omówię w innym podrozdziale.

Wiodącą postacią w tych badaniach był prof. Jerzy Jaros, autor rozlicznych monografii kopalń, a przede wszystkim syntez: *Historia górnictwa węglowego w Polsce Ludowej 1945–1970* (Kraków 1973), *Zarys dziejów górnictwa węglowego* (Warszawa-Kraków 1975), *Dzieje górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim* (Katowice 1986). Swego rodzaju podsumowaniem wieloletnich poszukiwań archiwalnych i badań był *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich* (Katowice 1984), znajdują się tu obszernie wykazy źródeł i literatury dotyczące poszczególnych kopalń. Podobnie rzetelny i źródłowy charakter miały monografie kopalń, opracowane przez J. Jarosa samodzielnie lub wspólnie z innymi, np. *General Zawadzki*. Pracę oparto na solidnych archiwaliach i obszernej bibliografii, przy czym, podobnie jak w innych tego typu opracowaniach, omawiając okres PRL wyeksponowano sukcesy przy nader skromnym krytycyzmie⁴⁹.

Profesor Jaros interesował się także problemami społecznymi przemysłu węglowego, wieloletnie badania w tym zakresie przyniosły opracowanie o kadrze technicznej w górnictwie. Autor rozpoczął narrację od 1136 r. a zakończył w połowie lat 70-tych XX w. Imponuje wykaz archiwaliów i bibliografia, a także wykaz respondentów, którzy wzbogacili wiedzę źródłową J. Jarosa⁵⁰.

Próbie syntetycznego opracowania dziejów przemysłu na Śląsku podjął Stanisław Michalkiewicz, ale potraktował go jako tło do opisu klasy robotniczej: rekrutacji, rozmieszczenia, warunków pracy i płacy, kultury i oświaty oraz walki strajkowej⁵¹. Solidne opracowanie otrzymał przemysł ciężki w Rejencji Katowickiej w okresie okupacji. Alfred Sulik wykorzystał i wprowadził do obiegu naukowego bogate archiwalia niemieckie⁵².

Hucie „Szopieniec” poświęcił swoją pracę Emanuel Wilczak, ma ona charakter popularny, ale opiera się na materiałach archiwalnych. W części poświęconej latom PRL-u nacisk położono na aktywność społeczno-polityczną załogi i osiągnięcia socjalno-bytowe⁵³.

Po 1989 r. nastąpiło wyraźne odejście od problematyki dziejów przemysłu na rzecz dziejów społecznych i politycznych.

3. KRAKÓW

Historię gospodarczą w Krakowie jeszcze przed I wojną światową zapoczątkował na Uniwersytecie Jagiellońskim Franciszek Bujak⁵⁴. W II Rzeczypospolitej ośrodek krakowski można usytuować za ośrodkami lwowskim, poznańskim, a także warszawskim. Badania koncentrowały się wokół Romana Grodeckiego, który w 1922 r. objął kierownictwo Katedry Historii Gospodarczej Średniowiecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego. W związku z zainteresowaniami Grodeckiego badania dotyczyły przede wszystkim epoki średniowiecza i dziejów gospodarczych Krakowa⁵⁵. Z historii gospodarczej obroniono na Uniwersytecie Jagiellońskim niewiele doktoratów, np. Stanisława Krajewskiego o górnictwie w Polsce w czasach najdawniejszych⁵⁶.

Wielokierunkowe badania nad dziejami przemysłu rozpoczęto w latach 70., a w latach 80. i 90. XX w. rozwinęła je prof. Helena Madurowicz – Urbańska, kierująca Zakładem Historii Społeczno-Gospodarczej i Statystyki w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1975 r. Madurowicz-Urbańska przedstawiła główne problemy i potrzeby badawcze przemysłu galicyjskiego, m.in. stan badań i ogólną charakterystykę źródeł⁵⁷. Jeszcze w kilka lat później oceniła bardzo krytycznie stan badań nad dziejami przemysłu galicyjskiego: „Co się zmieniło od pierwszych lat XX w. do dziś (tzn. do 1980 r. – przypis *J.P.*) w historiografii przemysłu galicyjskiego? Niewiele, a trudną sytuację badawczą sprzed lat siedemdziesięciu można przenieść na dzień dzisiejszy tylko z nielicznymi pozytywnymi poprawkami”⁵⁸.

Dlatego Madurowicz-Urbańska zaczęła pracę od podstaw, przygotowując bazę źródłową dla poszczególnych problemów społeczno-gospodarczych Galicji w dobie autonomii. W latach 70. zainicjowała opracowywanie (wydanie rozpoczęto w latach 80.) *Informatorów statystycznych*, obejmujących tematykę społeczną i gospodarczą, w tym także przemysłu Galicji w dobie autonomii, m.in. górnictwa i hutnictwa, przemysłu rafineryjnego, struktury agrarnej, własności chłopskiej i wielkiej własności ziemskiej, transportu wodnego, przemysłu gorzelnianego, rolnictwa, kolei żelaznych.

Informatory statystyczne dotyczące przemysłu⁵⁹ mają następującą konstrukcję: część pierwsza tekstowa jest analizą państwowej statystyki austriackiej i krajowej (galicyjskiej) jako źródła do badań; część druga to bogata dokumentacja statystyczna – z reguły kilkadziesiąt tabel z powołaniem się na źródła. Autorzy wyławiają rozbieżności, analizują przyczyny, komentują. Olbrzymiej pracy wymagał czterotomowy słownik zakładów przemysłu gorzelnianego⁶⁰.

Słownik objął 1200 gorzelni w układzie alfabetycznym, każdą gorzelnię wyposażono w następujące informacje: nazwa miejscowości, struktura produkcji, okres występowania informacji o zakładzie, odległości od stacji kolejowej, wielkości zatrudnienia, produkcji, związku z majątkiem ziemskim, wyposażeniu technicznym, o zakładach współtowarzyszących przedsiębiorstwu gorzelnianemu; inne informacje uznane przez autora za istotne, np. udział w wystawach, przeprowadzonych doświadczeniach, o znaku firmowym. Informacje na powyższe tematy pozyskano ze źródeł statystycznych, spisów przedsiębiorstw, czasopism, wydawnictw okazjonalnych, skorowidzów, sprawozdań.

Prace nad słownikiem owocowały habilitacją Jerzego Michalewicza o przemyśle gorzelnianym w Galicji oraz rozprawami doktorskimi diskutowanymi na seminarium prof. J. Michalewicza⁶¹.

Interesująco wypadł informator poświęcony kolejom żelaznym⁶². Stanisław Szuro objął dokumentacją i analizą statystyczną 28 przedsiębiorstw w jednolitym układzie: dokumenty koncesyjne, właściciele przedsiębiorstwa, długość odcińków kolejowych należących do przedsiębiorstwa, nominalna wysokość kapitału zakładowego, wysokość zainwestowanego kapitału, stan taboru kolejowego, przewóz osób ogółem i według klasy miejsca zajmowanego w wagonach, przewóz towarów ogółem, roczne wpływy, wydatki i zyski przedsiębiorstwa.

Na uwagę zasługują syntetyczne dzieje przemysłu Krakowa w dwudziestoleciu międzywojennym w ujęciu Ryszarda Kotewicza. Na podstawie krakowskich archiwaliów i gusowskiej statystyki przedstawił rozwój 15 gałęzi przemysłu, poczynawszy od energetyki skończywszy na przemyśle spożywczym. Analizę tę poprzedził rysem warunków rozwoju przemysłu krakowskiego, a zakończył określeniem wpływu i znaczenia kapitału zagranicznego⁶³.

W Krakowie badania koncentrowały się nad Centralnym Okręgiem Przemysłowym; stymulował je prof. Jerzy Gołębiowski z Akademii Pedagogicznej w Krakowie. Współorganizował m.in. sesję naukową w Sandomierzu (1988), opublikował wiele artykułów na ten temat, a podsumowaniem badań było obszernie opracowanie opublikowane w 2000 r. Imponuje baza źródłowa pracy, Gołębiowski wykorzystał akta zgromadzone w AAN, CAW, w archiwach: w Stalowej Woli, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Sandomierzu, Rzeszowie. Niemniej imponująca była kwerenda prasowa i wykaz wykorzystanych opracowań. Uzyskaliśmy wartościową syntezę COP⁶⁴.

Badania nad dziejami górnictwa i hutnictwa w Małopolsce prowadzono w znacznie skromniejszym zakresie niż na Śląsku⁶⁵. Górnictwem i hutnictwem w Tatrach polskich zajmował się Henryk Jost. Jedną z jego ostatnich książek dotyczyła kuźnic zakopiańskich, przy czym autor omówił nie tylko ich powstanie, technikę produkcji ale także jako ciekawy motyw w literaturze i sztuce⁶⁶.

4. POZNAŃ

Twórcą poznańskiego ośrodka historii gospodarczej był prof. Jan Rutkowski, o czym już wyżej sygnalizowałem. Istotną jej częścią były badania nad dziejami przemysłu. Cechowała je zróżnicowana problematyka, przy zachowaniu jednak wiodącej pozycji przemysłu spożywczego⁶⁷.

Badania nad rozwojem przemysłu rozwinęły się szybko po II wojnie światowej. Poważna rola w tym względzie przypadła prof. Czesławowi Łuczakowi, który badał przemysł wielkopolski w XVIII i XIX w. i ukazywał czynniki jego zacofoania⁶⁸. Autor ten podjął pierwsze próby syntetycznych ujęć dziejów przemysłu wielkopolskiego. Pod redakcją Łuczaka powstała także synteza historii cukrownictwa, obejmująca okres od końca XVIII w. do połowy lat 70. XX w.⁶⁹ Podsumowaniem tych badań była synteza dziejów gospodarczych Wielkopolski w XIX w.⁷⁰ W tej obszernej pracy, opartej na solidnych archiwaliach, dużo uwagi poświęcił przemysłowi, najwięcej spożywczemu i zakładom Hipolita Cegielskiego.

Szczególne miejsce w pracach poznańskich historyków zajmują właśnie przemysł spożywczy i zakłady Cegielskiego. Tym ostatnim poświęcono kilka prac, spośród których na uwagę zasługują ogólnie znane monografie Zdzisława Grota⁷¹. Ciekawa jest także książka W. Radkiewicza, który w sposób udany powiązał analizy historyczną i ekonomiczną⁷².

Istotną rolę w stymulowaniu badań nad dziejami przemysłu odegrał Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, w którym na Wydziale Filozoficzno-Historycznym funkcjonowała Katedra Historii Gospodarczej. Po reformie organizacyjnej badania te skupiono w Instytucie Historycznym, przy czym prowadzili je głównie Jerzy Topolski i Władysław Rusiński dla wcześniejszych okresów historycznych, a dla XIX i XX w. Cz. Łuczak⁷³. W zespole tym powstawały prace poświęcone przemysłowi spożywczemu, m.in. rozprawa Mariana Eckerta omawiająca przemysł rolno-spożywczy w dwudziestoleciu międzywojennym. Autor przedstawił kompleksowy obraz tego przemysłu począwszy od bazy surowcowej i kapitałowej, poprzez zmiany w technice, zatrudnienie, politykę państwa, strukturę branżową i przestrzenną, kończąc na rynkach zbytu. Podstawą pracy są analizy statystyczne, które łatwiej zrozumieć dzięki poglądowym mapom. Praca była wynikiem wnikliwej kwerendy źródłowej, a także materiałów statystycznych⁷⁴.

Zainteresowania badawcze przemysłem kontynuował M. Eckert już jako pracownik Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze i Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Zielonej Górze. Napisał fragment pracy o Kostrzyńskich Zakładach Papierniczych, a przede wszystkim książkę o uprzemysłowieniu Belgii. Przedstawił w niej fazy uprzemysłowienia, od okresu protoindustrialnego (wieki XVI–XVIII) do 1980 r., koncentrując się na cechach charakterystycznych poszczególnych faz i roli różnych czynników w procesie industrializacji⁷⁵. Po-

dobnie jak w przypadku innych uczonych, również zainteresowania badawcze Eckerta ewoluowały ku zagadnieniom społecznym, zajmował się m.in. współczesnymi społecznymi aspektami postępu technicznego oraz rolą inżynierów w odbudowie i rozbudowie polskiej gospodarki. Wśród cech charakterystycznych dla działalności polskich inżynierów, zwrócił uwagę na: wysokie kompetencje zawodowe, silnie rozwinięte motywacje patriotyczne i moralne, troskę o stały kontakt z postępową nauką i technicznym, szerokie zainteresowania pozatechniczne i dużą kulturę osobistą⁷⁶.

Aktualnie zauważalny jest zanik zainteresowań dziejami przemysłu. W strukturze Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza znajduje się Zakład Historii Gospodarczej, którego pracownicy zajmują się głównie zagadnieniami finansowymi, w tym samorządu. Nikt nie zadeklarował badań nad dziejami przemysłu. Jedyne prof. Witold Szulc (kierownik Zakładu Bałkanistyki) w wybranej bibliografii podał *Rozwój młynarstwa na polskich ziemiach zachodnich i północnych w XIX i na początku XX w.* (Poznań 1973)⁷⁷.

Tylko incydentalnie dotykano dziejów przemysłu w Polsce Ludowej. Właśnie trzydziestoletni okres uprzemysłowienia Poznania w Polsce Ludowej przedstawił Marek Żurawski, wykorzystując szeroko archiwalia, opracowania i prasę. Otrzymaliśmy szczegółowy portret przemysłu poznańskiego, m.in. odbudowę, rozwój produkcji w poszczególnych gałęziach, inwestycje, strukturę własnościową, zatrudnienie, wydajność pracy, współzawodnictwo. W podsumowaniu stwierdził ostrożnie, „[...] że w 1975 r. przemysł poznański można nazwać względnie nowoczesnym”⁷⁸.

5. WARSZAWA

Już w dwudziestoleciu międzywojennym Warszawa była znaczącym ośrodkiem historii społeczno-gospodarczej⁷⁹. Ale badania nad dziejami przemysłu rozpoczęła Natalia Gąsiorowska-Grabowska. Pierwsze jej prace, poświęcone rozwojowi gospodarczo-społecznemu Królestwa Polskiego, powstały jeszcze przed I wojną światową. Swoje zainteresowania skoncentrowała na Królestwie Polskim, ponieważ stanowiło ono, jej zdaniem, na ziemiach polskich najbardziej klarowny obraz przemian społeczno-gospodarczych ilustrujący przejście od gospodarki feudalnej do wielkokapitalistycznej. W tym zaś procesie dominującą rolę przypisywała górnictwu i hutnictwu, którymi zajmowała się przez wiele lat. Pierwsze artykuły Gąsiorowskiej-Grabowskiej na ten temat ukazywały się w „Ekonomiście”, po nich szły broszury wydawane po I wojnie światowej, wreszcie jej podstawowe dzieło, oparte na solidnej podstawie źródłowej, w tym zakresie tematycznym – *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815–1830*⁸⁰, które stało się podstawą habilitacji w 1933 r. Następnie kierowała (1934–1939), jako docent, Katedrą Historii Społeczno-Gospodarczej i Geografii Historycznej Uniwersytetu Warszawskiego.

Zbiór swoich najważniejszych prac, dotyczących dziejów przemysłu, opublikowała w połowie lat 60. XX w.⁸¹. Tom ten obejmuje prace napisane w latach 1916–1952. Najważniejszą pozycję stanowiła monografia *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim (1815–1830)*, opracowana w czasie I wojny światowej, a opublikowana w 1922 r. Autorka przedstawiła politykę rządu wobec górnictwa i hutnictwa, organizację władz górniczych, sytuację kadrową w górnictwie i hutnictwie, szkolnictwo, produkcję górnictwo-hutniczą. Ustalenia autorki nabierają wartości z powodu zniszczenia materiałów archiwalnych w okresie II wojny światowej, które wykorzystała w szerokim zakresie. Cenne są zwłaszcza bardzo obszerne przypisy, omówiła w nich szczegółowo zbiory wykorzystanych akt, przytaczając streszczenia lub w całości materiały archiwalne, m.in. zarządzenia rządowe, przepisy, korespondencję urzędową, wykazy pracowników, sprawozdania. W tomie znalazły się także artykuły dotyczące górnictwa i hutnictwa w okresie I wojny światowej. Wybiegając trochę w przyszłość, zasygnalizować trzeba, że do podobnej problematyki nawiązał Jerzy Jedlicki, przedstawiając rolę państwa w procesie dziewiętnastowiecznej industrializacji, począwszy od 1815 r., uzasadniając tezę o skokowym rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim⁸².

Uzupełnieniem pracy Gąsiorowskiej-Grabowskiej o górnictwie i hutnictwie była rozprawa dotycząca górników i hutników, ale w latach 1864–1866, w której autorka przedstawiła źródła rekrutacji, zróżnicowanie i liczbę robotników w górnictwie i hutnictwie oraz ich płace i warunki pracy. Ustalenia te poczyniła na podstawie bogatych materiałów archiwalnych⁸³.

Na bazie badań naukowych powstały popularne zarysy poświęcone właśnie górnictwu i hutnictwu oraz przemysłowi metalowemu, tę ostatnią pozycję sfiansował Polski Związek Przemysłowców Metalowych⁸⁴.

Po II wojnie światowej wielokierunkowe i wielobranżowe badania prowadzono przede wszystkim w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, Instytucie Historii PAN i Instytucie Kultury Materialnej PAN. Spośród licznych prac wydawanych w latach 60. na szczególną uwagę zasługują opracowania Jana Pazdura, Andrzeja Jezierskiego, Stanisława Misztala, Zbigniewa Pustuły⁸⁵. Najszerze badania prowadzono w Instytucie Historycznym UW⁸⁶, w których istotną rolę odgrywali uczniowie N. Gąsiorowskiej-Grabowskiej: Ireneusz Ihnatowicz i Juliusz Łukasiewicz⁸⁷. Ihnatowicz zwięździł swoje badania doktoratem – *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*, następnie publikował źródła do dziejów przemysłu, klasy robotniczej, rewolucji 1905–1907, pozyskane w wyniku szerokiej kwerendy w łódzkich archiwach⁸⁸. W doktoracie omówił zmiany w strukturze branżowej, technice i organizacji produkcji, zmiany kapitałowe i siłę roboczą. Bardzo ważną częścią pracy jest załączony *Słownik łódzkich przedsiębiorstw przemysłowych z lat 1860–1900*, w każdym haśle autor podał: nazwę, rok założenia, ewen-

tualny rok likwidacji, wyposażenie w maszyny, zatrudnienie, surowce, produkcję – rodzaj, ilość, wartość, źródła energii⁸⁹.

Natomiast badania Łukasiewicza koncentrowały się wokół przewrotu technicznego, a ich zwieńczeniem była książka pt. *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886* (Warszawa 1963), w której przedstawił proces mechanizacji w najważniejszych gałęziach przemysłu w latach 1855–1864 i zwycięstwo systemu fabrycznego. Zakończenie przewrotu technicznego w Królestwie Polskim usytuował w połowie lat 80. XIX w. Okres przewrotu technicznego, trwający w Królestwie Polskim 30–35 lat, przyniósł olbrzymie zmiany w przemyśle, nastąpiła jego mechanizacja, wprowadzono nowe metody produkcji, wykorzystujące napęd parowy i paliwo mineralne⁹⁰. Na uwagę zasługuje popularne opracowanie z serii „Dzieje Narodu i Państwa Polskiego” poświęcone początkom cywilizacji przemysłowej na ziemiach polskich. Autor w syntetycznej, ale dostępnej formie przedstawił zmiany w rolnictwie, przewrót przemysłowy i rozwój industrializacji. Integralną częścią opracowania jest bogaty i ciekawy materiał ilustracyjny, przedstawiający nie tylko proces produkcji, ale także architekturę zakładów przemysłowych i miast przemysłowych, szarżę pracy w przemyśle oraz warunki życia codziennego⁹¹.

Szczególną rolę w tych badaniach odegrała prof. Irena Pietrzak-Pawłowska. Na jej seminarium magisterskim i doktorskim powstawały prace dotyczące poszczególnych gałęzi i przedsiębiorstw przemysłowych. Patronowała badaniom Żyrardowskiemu, pod jej redakcją ukazała się książka poświęcona dziejom Żyrardowa, w której dominującym wątkiem były Inniarskie zakłady żyrardowskie, ich wpływ na rozwój miasta i aktywność społeczeństwa⁹².

Podstawą badań naukowych nad dziejami przemysłu był dostęp do archiwaliów, informacje źródłoznawcze dotyczące przemysłu na ziemiach polskich stanowią jeden z podstawowych elementów warsztatu badawczego. Dostęp do tych archiwaliów miał ułatwić informator, wydany pod redakcją Pietrzak-Pawłowskiej, zawierający dane o stanie zachowania źródeł w państwowych archiwach w Katowicach, Łodzi, Warszawie, Kielcach, Poznaniu, Lublinie⁹³.

Pietrzak-Pawłowska dużą wagę przywiązywała do warsawianistyki, pod jej kierunkiem napisano m.in. prace doktorskie o poligrafii i energetyce warszawskiej oraz zrekonstruowano dzieje przemysłu warszawskiego do wybuchu I wojny światowej⁹⁴. Jeśli już jesteśmy przy warsawianistyce to niezbędne jest podkreślenie roli prof. Żanny Kormanowej, dzięki której w latach 70. XX w. corocznie ukazywały się obszernie tomy poświęcone poszczególnym dzielnicom Warszawy. Zawierały one zawsze rozdziały obrazujące rozwój przemysłu w danej dzielnicy. Zwieńczeniem prac nad dziejami warszawskiego przemysłu był obszerny (860 stron druku) tom poświęcony wielkim zakładom przemysłowym⁹⁵.

Największym sukcesem Pietrzak-Pawłowskiej było doprowadzenie do powstania w lutym 1965 r. i zorganizowanie Komisji Koordynacji Badań nad Hi-

historią Przemysłu (od 1975 r. Komisja Historii Przemysłu) przy Komitecie Nauk Historycznych PAN. Przewodniczącą Komisji została Pietrzak-Pawłowska, a funkcje sekretarza pełnili J. Braun (do 1967 r.) i Witold Pruss (od 1967 r.). Komisja składała się z historyków, przedstawicieli dyscyplin pokrewnych i praktyki gospodarczej. Miała ona programować i inicjować badania problemowe, inspirować doskonalenie metod badawczych i warsztat badawczy, upowszechniać wyniki badań. Praca przebiegała w sekcjach branżowych, powołano do życia następujące: Sekcja Historii Przemysłu Górniczego i Hutniczego w Katowicach (przewodniczący J. Pazdur, W. Długoborski), Sekcja Historii Włókiennictwa w Łodzi (przewodniczący G. Missalowa, a od marca 1978 r. J. Fijałek), Sekcja Przemysłu Rolno-Spożywczego w Poznaniu (przewodniczący Cz. Łuczak). W latach 1965–1979 Komisja odbyła 44 posiedzenia, poświęcone przede wszystkim programowaniu badań z punktu widzenia zakresu przedmiotowego oraz założeń metodologicznych i metodycznych, dyskusjom nad wynikami badawczymi, a także relacjom i ocenie udziału w konferencjach krajowych i zagranicznych.

Rezultaty wieloletnich prac Komisji zaprezentowano w trzech kolejnych tomach pod redakcją Pietrzak-Pawłowskiej: *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1967), *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku* (Wrocław-Warszawa-Kraków 1970), *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977)⁹⁶. W tomie pierwszym zaprezentowano typy przedsiębiorstw w kilku gałęziach przemysłowych i stan badań nad dziejami zakładów przemysłowych w różnych regionach. W najobszerniejszym tomie drugim przedstawiono syntetyczne dzieje górnictwa i hutnictwa, przemysłu włókienniczego i spożywczego do 1918 r. W odniesieniu do dwudziestolecia międzywojennego dodano przemysł chemiczny. Natomiast okres Polski Ludowej w latach 1945 – 1965 potraktowano w kategoriach ogólnych, prezentując zniszczenia wojenne, nacjonalizację przemysłu, odbudowę, rozwój przemysłu, zmiany w jego rozmieszczeniu oraz społeczne skutki uprzemysłowienia. Uzupełnieniem obu tomów były materiały do bibliografii historii przemysłu na ziemiach polskich. Inny charakter ma tom trzeci, poświęcony rozważaniom na temat rewolucji przemysłowej, industrializacji, przewrotu technicznego, postępu technicznego, przekształceniom struktur przestrzennych. Uwzględniono po raz pierwszy zagadnienia kadry i prasy technicznej oraz wynalazczości.

Po przejściu prof. Pietrzak-Pawłowskiej na emeryturę problematyka dziejów przemysłu zaczęła wygasać w badaniach historyków Uniwersytetu Warszawskiego⁹⁷. Przedstawiciele starszego pokolenia odeszli od tych zagadnień, np. Ichnatowicz skierował swoje zainteresowania ku problemom społecznym Warszawy i w szerszym wymiarze społeczeństwa polskiego pod zaborami⁹⁸. Tendencję tę znakomicie ilustruje ostatni Informator Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania historią społecz-

no-gospodarczą zadeklarowali Michał Kopczyński i Romuald Turkowski, konsekwencjami społecznymi uprzemysłowienia – Maria Nietyksza. Nawet w informacji o prof. Juliuszu Łukasiewiczu wpisano tylko historię społeczno-gospodarczą, nie zamieszczono ani słowa o badaniach nad dziejami przemysłu i przewrotu technicznego⁹⁹.

Uzupełnieniem badań pod kierunkiem prof. Pietrzak-Pawłowskiej były publikacje na łamach „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki” („KHNiT”), wydawanego przez Instytut Historii Nauki i Techniki PAN. Jednym z najważniejszych zadań Zakładu, następnie Instytutu Historii Nauki i Techniki było opracowanie syntezy dziejów polskiej techniki, która ze zrozumiałych względów jest ściśle związana z dziejami przemysłu. W dyskusję i konkretne działania na ten temat włączyła się redakcja „KHNiT”¹⁰⁰, animował ją prof. Tadeusz M. Nowak, kierownik działu techniki (1978–1987, w latach 1982–1987 również zastępca redaktora naczelnego). Z jego inicjatywy powstała w „KHNiT” stała rubryka „Z cyklu: Stan badań nad historią techniki w Polsce. Pod redakcją Tadeusza Nowaka”.

Po wejściu w skład redakcji „Kwartalnika”, Nowak zarysował plan prac na podstawie analizy dotychczasowego dorobku historii techniki. Przede wszystkim skonstatował, że wieloletnie badania powinny zostać sfinalizowane w postaci pierwszej polskiej syntezy historii techniki. Punktem wyjścia do takich prac: „[...] jest możliwie dokładne zdanie sobie sprawy z dotychczasowego dorobku naukowego w dziedzinie historii techniki polskiej, przy czym chodzi tu nie tylko o uchwycenie tego dorobku w sensie bibliograficznym, lecz również o jego ocenę z punktu widzenia wartości naukowej, kompletności i przydatności do określonego celu, którym jest w tym wypadku stworzenie możliwie pełnego obrazu syntetycznego”¹⁰¹.

Rekapitułując dyskusję metodologiczną dotyczącą historii techniki oraz próby delimitacji pomiędzy historią techniki a historią kultury materialnej, Nowak stwierdził daleko idącą rozbieżność poglądów, zwłaszcza w tej drugiej kwestii. Dlatego wnioskował: „[...] mając na względzie dalszy owocny rozwój historii techniki polskiej należałoby dokonać analizy i pełnego podsumowania dotychczasowych osiągnięć na tym polu, a następnie położyć większy niż dotąd nacisk na zgłębienie problematyki metodologicznej”¹⁰².

Drogą prowadzącą do ogólnej syntezy historii techniki polskiej może być opracowanie dziejów poszczególnych dziedzin techniki w Polsce, czyli stworzenie „syntez branżowych”. Wstępnym krokiem do prac nad „syntezami branżowymi” jest analiza dotychczasowych publikacji dotyczących historii poszczególnych gałęzi techniki: „Stopniowe ich omówienie według istniejących działów tematycznych będzie przedmiotem cyklu artykułów zaplanowanych w kolejnych numerach „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki”¹⁰³. Taka była geneza tego cyklu.

Ukazały się w nim w latach 1976–1980 artykuły omawiające stan badań nad dziejami techniki: hutniczej (Jerzy Piaskowski), górniczej (Jan Pazdur), leśni-

czej (Antoni Żabko-Potopowicz), wojennej (T. M. Nowak), rolniczej (Julian Bartyś), przemysłu spożywczego (J. Bartyś), telekomunikacyjnej (Roman Wajdowicz), włókienniczej (Irena Turnau), skórniczej (I. Turnau)¹⁰⁴. Z niewiadomych powodów cykl przerwano¹⁰⁵, choć pozostało do omówienia wiele jeszcze dziedzin techniki, takich, jak np. elektrotechnika, chemia, inżynieria wodna i lądowa, sanitarna, czy też szkolnictwo techniczne. W późniejszym okresie cykl ten uzupełniło jeszcze kilka artykułów, ale o innym charakterze¹⁰⁶.

Każdy z powyższych artykułów miał podobną strukturę: określano zakres pojęć podstawowych, charakteryzowano stan badań przedstawiając szczegółową bibliografię, kończono zazwyczaj zarysem kierunków dalszych prac. Podsumowanie badań w danej dziedzinie techniki ukazywało jednocześnie tematy najslabiej opracowane, a zatem wskazywano kierunki przyszłych poszukiwań badawczych i wypełniania przysłowiowych już luk badawczych. Niektórzy już wówczas sygnalizowali rysujące się w perspektywie różnego rodzaju trudności o charakterze instytucjonalnym, np. likwidację niektórych placówek badawczych (J. Pazdur) oraz wynikające z braku systemu kształcenia kadr badawczych dla historii techniki.

Próbę podsumowania cyklu podjął Nowak, jego twórca i redaktor. Omówił inwentaryzację i publikację źródeł do historii techniki w Polsce, bibliografię, syntezę poszczególnych dziedzin techniki, serie wydawnicze publikujące opracowania z historii techniki. W podsumowaniu postulował rozszerzenie prac nad metrologią, materiałoznawstwem, terminologią historyczną; kontynuowanie inwentaryzacji zabytków kultury materialnej oraz druków rękopiśmiennych, rozpoczęcie kwerend archiwalnych różnych tematów z historii techniki w Polsce i opracowanie pełnej bibliografii druków z tego zakresu.

Wniosek końcowy był następujący. „Rozpatrując dotychczasowy stan badań z myślą o przyszłym opracowaniu syntetycznego dzieła o historii techniki polskiej, można zauważyć, że większość gałęzi techniki (geodezja i kartografia, rolnictwo i przemysł spożywczy, leśnictwo i drzewnictwo, górnictwo, włókiennictwo i skórnictwo, technika wojenna) ma już ujęcia syntetyczne lub liczne prace monograficzne, umożliwiające włączenie tych gałęzi do ogólnego opracowania, obejmującego okresy do końca XVIII w. Natomiast praca nad syntezą dalszych okresów będzie wymagała, podobnie jak opracowanie gałęzi nie mających dotąd wystarczających ustaleń, dotyczących wcześniejszych czasów (budownictwo, inżynieria, chemia techniczna, mechanika), przeprowadzenia dodatkowych badań wstępnych i opracowań monograficznych”¹⁰⁷.

Zasygnalizowane wyżej artykuły, omawiające stan badań w poszczególnych działach techniki, mają również kapitalne znaczenie dla badań nad dziejami przemysłu. Stanowią znakomity punkt wyjścia do dalszych poszukiwań archiwalnych i bibliograficznych.

Jesienią 1972 r. wstępny projekt syntezy historii techniki polskiej przedstawił B. Orłowski. Cechą charakterystyczną tego projektu było m.in. traktowanie techniki polskiej przede wszystkim jako odbicia techniki światowej, ponieważ Polska „[...] nigdy nie należała do tworzących nową technikę w skali światowej”. Podkreślał, że adaptacja i wdrażanie „cudzej” techniki „często zawiera elementy twórcze, świadczące o myśli technicznej danego kraju”¹⁰⁸. Synteza powinna dać rzetelną ocenę oryginalnego wkładu polskiego, istotnego do światowego dorobku w tej dziedzinie. Rolę dziejów kultury materialnej Orłowski ograniczył do ilustracji stanu techniki w danej epoce.

Orłowski przedstawił przykładowy układ problemowy typowego rozdziału. Każdy rozdział miał rozpocząć się od charakterystyki stanu techniki światowej, sytuacji ekonomicznej, społecznej i politycznej w Polsce w danym okresie. Dalej miano omawiać politykę władz w zakresie techniki, drogi i okoliczności docierania zdobyczy technicznych na ziemie polskie, metody przejmowania i doskonalenie technik przyswajanych, najważniejsze przedsięwzięcia techniczne danego okresu, potencjał techniczny ziem polskich, recepcja społeczna rozwoju techniki, szkolnictwo techniczne, polski wkład do światowego dorobku myśli technicznej.

Propozycja spotkała się z krytyką, uważano bowiem, że jest ona przedwczesna (Jerzy Jasiuk, Bolesław Chwaściński), syntezę ogólną powinny poprzedzić syntezы branżowe (J. Jasiuk, T. M. Nowak), proponowano wydanie najpierw encyklopedii (M. Rostocki) lub bibliografii (R. Czarnota-Bojarski).

W późniejszych latach do tej dyskusji już nie powrócono. Synteza dziejów polskiej techniki, mimo wieloletnich dyskusji, nigdy nie ujrzała światła dziennego w całości. Krytyka koncepcji nie przeszkodziła w gromadzeniu materiałów do trzynomowej syntezy dziejów polskiej techniki, w której poczesne miejsce przewidywano dla przemysłu. Zdołano zgromadzić jedynie część materiałów dla okresu przedrozbiorowego, dotyczyły one m.in. hutnictwa i odlewnictwa (J. Piaskowski), energetyki (H. Jost), skórnictwa i włókiennictwa (I. Turnau), produkcji i obróbki szkła (Maria Dekówna, Andrzej Wyrobisz), wyrobu papieru (Jadwiga Siniarska – Czaplicka). Na początku lat 90. XX w. opublikowano je w formie książkowej¹⁰⁹.

Natomiast Orłowski kontynuował swoje badania, których podsumowaniem była synteza ukazująca dzieje polskiej techniki głównie przez pryzmat osiągnięć poszczególnych inżynierów i uczonych¹¹⁰.

6. INNE OŚRODKI

Oczywiście, w innych ośrodkach powstawały też opracowania poświęcone zazwyczaj przemysłowi w danym regionie. Do ciekawszych należą dotyczące

przemysłu na Pomorzu. Budownictwo okrętowe w Gdyni przedstawił Czesław Jeryś, poczynając od warsztatów okrętowych powstałych w 1922 r., wykorzystując bogate materiały z archiwów w Gdyni, Gdańsku, Bydgoszczy oraz Centralnego Archiwum Wojskowego. Istotnym źródłem stały się relacje żyjących jeszcze wówczas pracowników Stoczni Gdyńskiej. Prace uzupełniają załączniki z bogatym zestawem równego rodzaju dokumentów. Szerszy zakres terytorialny posiada źródłowe opracowanie Zbigniewa Kurasa, obejmuje ono całe Pomorze Gdańskie w latach 1920 – 1939 i 12 gałęzi przemysłu z wielkością produkcji, rozmieszczeniem, postępem technicznym, warunkami pracy robotników, rynkami zbytu i gospodarką finansową¹¹¹.

Tematykę tę kontynuował Tadeusz Dubicki dla czasów tuż po zakończeniu II wojny światowej, omówił przede wszystkim działalność grup operacyjnych i przekazywanie uruchomionych zakładów przemysłowych do wydziałów przemysłu nowych struktur władz¹¹². Identyczną problematykę, ale na szerszym terytorium, prześledziła Anna Magierska. Skoncentrowała się na powstaniu i działalności poszczególnych grup operacyjnych, organizacji miejscowych władz przemysłowych, finansowaniu przemysłu oraz kadrze realizującej te zadania. Praca posiada bogatą dokumentację: źródła, materiały statystyczne, wspomnienia, relacje, opracowania¹¹³.

Po II wojnie światowej dziejami gospodarczymi zajmowało się zachodniopomorskie środowisko historyczne. Początkowo koncentrowano się na problematyce społeczno-gospodarczej, zwłaszcza wczesnofeudalnych przeobrażeń gospodarczych, dotyczyło kształtowania się stosunków kapitalistycznych w rolnictwie, rzemiośle i sukiennictwie. Nie zajmowano się rozwiniętym kapitalizmem. Po 1956 r. przedmiotem badań były głównie dzieje wsi i handlu morskiego, ogólne zagadnienia rozwoju gospodarczego wsi i miast, natomiast sporadycznie ukazywały się prace poświęcone przemysłowi, dotyczyły one m. in. włókiennictwa zachodniopomorskiego i przemysłu rolno-spożywczego Pomorza Środkowego w XIX i na początku XX w. W późniejszym okresie najwięcej uwagi poświęcono przemysłowi stocznioowemu w Szczecinie. Na odnotowanie zasługują opracowania B. Dopierały, a zwłaszcza E. Włodarczyka, który napisał o przemyśle szczecińskim kilka rozpraw, a podsumował swoje badania w książce *Wielki przemysł Szczecina w latach 1850–1914*. Praca obejmuje główne gałęzie przemysłu, jego początki i rozwój oraz problemy społeczno-ekonomiczne pracowników. Imponuje baza źródłowa, autor spenetrował archiwalia w Szczecinie, Warszawie i Merseburgu, wieloaspektowo wykorzystał statystykę pruską¹¹⁴.

Przedmiotem szerszych badań była odbudowa i rozwój przemysłu po 1945 r., dotyczyły one struktury, lokalizacji i głównych etapów rozwoju. Do najlepiej rozpoznanych należy przemysł drzewny, w mniejszym stopniu przemysł elektrotechniczny, garbarski i skórzanym. Trzydziestopięcioletnie dzieje przemys-

łu województwa koszalińskiego stanowiły przedmiot monografii A. Suszyńskiego – *Przemysł województwa koszalińskiego i jego przemiany* (Koszalin 1981)¹¹⁵.

Dzieje gospodarcze, w tym również przemysłu, nie budziły większego zainteresowania wśród historyków toruńskich¹¹⁶ i bydgoskich. Można sądzić, że fragmenty dotyczące industrializacji znalazły się w monografiach poszczególnych miast. Incydentalnie powstawały prace doktorskie, np. Z. Misztala o odbudowie i rozwoju przemysłu województwa gdańskiego w latach 1945–1949¹¹⁷.

Większy dorobek może odnotować ośrodek lubelski. Spore osiągnięcia w zakresie historii gospodarczej miał w dwudziestoleciu międzywojennym Katolicki Uniwersytet Lubelski, dotyczyły one rolnictwa, rzemiosła i skarbowości. Aspekty historyczne uwzględnił Witold Krzyżanowski w pracy *Lokalizacja przemysłu* (Kraków 1927), a książkę Aleksander Wóycicki prowadził badania nad górnictwem w początkach XX wieku¹¹⁸.

Po II wojnie światowej badania nad dziejami przemysłu w większym stopniu uwzględniono na Uniwersytecie Marii Curie – Skłodowskiej, a to za sprawą Bronisława Mikulca, który napisał pracę o przemyśle Lubelszczyzny w latach 1864 – 1914. Pod pojęciem Lubelszczyzny autor rozumiał obszar wchodzący w skład guberni lubelskiej powstałej w grudniu 1867 r. Prace oparto na imponujących archiwaliach, autor spenetrował nie tylko polskie zasoby archiwalne, ale także rosyjskie. Pozwoliło to na szczegółowe, fragmentami drobiazgowo, omówienie 8 gałęzi przemysłu: spożywczego, mineralnego, metalowego, drzewnego, garbarskiego, chemicznego, włókienniczego i papierniczo-poligraficznego. Zwrócono uwagę na specyfikę Lubelszczyzny oraz jej pozycję w przemyśle Królestwa Polskiego, jak i poszczególnych guberni. Dwa dodatkowe rozdziały poświęcono postępowi technicznemu w poszczególnych gałęziach oraz sile roboczej: liczebności, strukturze branżowej, demograficznej, warunkom bytowym i aktywności społeczno-politycznej pracowników¹¹⁹.

Znaczącym ośrodkiem badań regionalnych jest Uniwersytet w Białymstoku, ale w wykazie problematyki badawczej brak dziejów przemysłu. Zapewne występują one w monografiach poszczególnych miast jako fragment szeroko pojętego ich życia społeczno-gospodarczego¹²⁰.

Zaskakuje brak zainteresowania dziejami przemysłu na Uniwersytecie Rzeszowskim, choć przemysł naftowy może stanowić wdzięczne pole wieloaspektowych badań, tak w wymiarze produkcyjno-techniczno-organizacyjnym, jak i społecznym. Istniejący Zakład Historii Społecznej i Gospodarczej ogranicza badania do wieków XVI–XVIII¹²¹.

Niewielkie zainteresowanie dziejami przemysłu można odnotować w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, w którym problematyką tą zajmują się Zbigniew Kwaśny i Robert Krzemień, a Jan Kęsik dziejami kolejnictwa i przemysłu młynarskiego¹²². Jeszcze gorzej wygląda sytuacja na Uniwersytecie Opolskim, pracownicy katedr: Historii Śląska, Biografistyki, Historii

Najnowszej deklarują zainteresowania historią nauki, techniki i gospodarki. Dzieje przemysłu znajdują odzwierciedlenie w publikacjach M. Lisa – *Odbudowa podstaw gospodarki Śląska Opolskiego na przykładzie przemysłu (1945–1949)* (Opole 1978) – z Międzyinstytutowej Katedry Badań Współczesnych Problemów Śląska¹²³.

Samodzielny ośrodek badań nad dziejami przemysłu papierniczego znajduje się w Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju, głównie za sprawą Macieja Szymczyka. Opublikował on na ten temat wiele artykułów oraz kilka książek, przy czym jedna dotyczy śląskiego papiernictwa w okresie industrializacji, następne powstały z okazji okrągłych rocznic uruchomienia fabryk w Głuchołazach (100 lat), Dąbrowicy (165 lat), Kaletach (120 lat) i Cieplicach – obecnie dzielnica Jeleniej Góry (150 lat)¹²⁴. Opracowania te oparte są na solidnej bazie archiwalnej, z wykorzystaniem nie tylko zbiorów zakładowych, ale także jednostek nadrzędnych, których dokumenty znajdują się w archiwach państwowych. Zwraca uwagę wykorzystanie relacji pracowników, głównie spośród kadry zarządzającej. Warto podkreślić ciekawą szatę graficzną, a zwłaszcza, co nie powinno dziwić, dobór papieru. Książki o zakładach w Kaletach i Cieplicach wydrukowano na papierze zeberkowym, robiącym wrażenie pożółkłego papieru sprzed kilkadziesiąt lat. Bardzo ciekawe rozwiązanie zastosowano w tekście o fabryce w Cieplicach, na dwóch sąsiadujących stronach równolegle, w trzech kolumnach prowadzona jest narracja w językach: angielskim, niemieckim i polskim. Czwartą kolumnę przeznaczono na zdjęcia, które korespondują z tekstem.

Swego rodzaju podsumowaniem badań jest obszerna książka poświęcona przemysłowi papierniczemu w dobie gospodarki socjalistycznej (1945–1989). Szymczyk przedstawił w niej zarys rozwoju techniki produkcji papieru, przemysł papierniczy w XIX w. i dwudziestoleciu międzywojennym, punkt startu w 1945 r., ewolucję organizacji, zaplecze naukowo-techniczne, główne kierunki rozwoju, próby reformowania, rodzaje i jakość papieru produkowanego przez polski przemysł. Ciekawe i wartościowe są załączniki, jeden z nich to wielostronicowy wykaz zakładów branży papierniczej prowadzących działalność produkcyjną w latach 1945–1989. Przy każdym zakładzie starano się odnotować: najważniejsze wydarzenia w dziejach zakładu, stan w 1945 r., rozwój w latach 1945–1989, asortyment produkcji i jej wielkość. Rozprawa powstała w oparciu o szeroką kwerendę archiwalną, statystyczną, czasopiśmienniczą i bogatą literaturę przedmiotu¹²⁵. Publikacja ta budzi nadzieję, że w przyszłości autor pokusi się o syntetyczne przedstawienie całości dziejów przemysłu papierniczego na ziemiach polskich.

Niekiedy indywidualne zainteresowania badaczy owocowały ciekawymi opracowaniami. Benjamin Vogel poświęcił swoje badania przemysłowi muzycznemu. Jego praca habilitacyjna (1988) dotyczyła budowy fortepianów od drugiej połowy XVIII w. do 1939 r. Autor naszkicował konstrukcję i wystrój

zewewnętrzny fortepianów, a ich produkcję na ziemiach polskich poprzedził powszechnymi dziejami budowy fortepianów. Wcześniejsza jego praca dotyczyła przemysłu muzycznego w Królestwie Polskim (1815–1914), oprócz produkcji instrumentów muzycznych szeroko omówił w niej wynalazki oraz rolę instrumentów w życiu społeczeństwa Królestwa Polskiego. Książkę uzupełnia rejestr budowniczych i wytwórn instrumentów¹²⁶.

Spore zainteresowanie budził przemysł motoryzacyjny¹²⁷. Początkom naprawy, projektowania i produkcji samochodów w Warszawie poświęcił popularną pracę Jan Tarczyński, przy czym najwięcej miejsca przeznaczył na przedstawienie sylwetek i dorobku konstruktorów samochodów i silników w Centralnych Warsztatach Samochodowych. Integralną częścią książki są dużego formatu rysunki techniczne Witolda Jelenia, pokazujące modele w różnych przekrojach. Obrazu dopełniają zdjęcia inżynierów, warsztatów i samochodów¹²⁸.

Obszernych, popularnych książek doczekały się dwa zakłady, niegdyś największe w Warszawie: Ursus i Fabryka Samochodów Osobowych (FSO). Najobszerniej potraktowano współczesność, przeszłość stanowi dla niej tło. Książki powstały w odstępnie 18 lat, ale już w różnych epokach, różni je zatem słownictwo, frazeologia, szata graficzna. Książka poświęcona Ursusowi z 1978 r. jest siermiężna pod względem wydawniczym, z ledwo widocznymi zdjęciami, natomiast poświęcona FSO posiada znakomity papier, świetne, wyraźne zdjęcia, z nowoczesnymi rozwiązaniami graficznymi¹²⁹. Sądzę, że tak duże niegdyś przedsiębiorstwa, z długą i interesującą tradycją mogą stać się przedmiotem ciekawych źródłowych badań, tym bardziej, że mają już zamknięty okres za sobą i poszukują swojego miejsca w nowej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Odegrały one istotną rolę również w dziejach politycznych PRL, miały także niemały wpływ na kierunki rozwoju Warszawy.

Przyszli badacze dziejów polskiej motoryzacji sięgną z pewnością do książek Aleksandra Rummla. Pierwszą poświęcił polskim konstrukcjom samochodów, ciągników i silników w latach 1922–1980, omówił w niej dokonania biur konstrukcyjnych i przemysłu, a także licencje. Bazował w niej na własnej znajomości przedmiotu, nabytej podczas wieloletniej pracy w biurach konstrukcyjnych, przemyśle i Politechnice Szczecińskiej. Niestety, autor nie powołuje się na żadną literaturę. Uzupełniają tę książkę o wątki osobiste wspomnienia Rummla, ale doprowadzone jedynie do 1945 r., zapewne w wersji podanej do druku¹³⁰.

Na odrębną uwagę zasługują badania na temat przemysłu pracującego na rzecz wojska. Kilka artykułów na ten temat ukazało się na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” i „Studiów i Materiałów do Historii Wojskowości”¹³¹. Kilka prac dotyczy specyficznego okresu wojny i okupacji. Na przykład Piotr Matusak skoncentrował się na ruchu oporu w przemyśle wojennym, ale dotknął również problemów produkcji, chcąc przedstawić efekty akcji sabotażowych¹³². Inny charakter ma praca Stanisława Medyckiego, który, m.in. na pod-

stawie archiwaliów amerykańskich i niemieckich, zrekonstruował ogólne założenia polityki przemysłowej okupanta, następnie omówił poszczególne gałęzie przemysłu, ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu zbrojeniowego, np. Fabryki Broni w Radomiu, Fabryki Amunicji w Skarżysku, Fabryki Amunicji „Granat” w Kielcach. Znaczną część pracy poświęcił pracownikom, także niemieckim, ich kwalifikacjom, nauce zawodu, warunkom bytu materialnego i postawie wobec okupanta¹³³.

Na uwagę zasługuje również praca A. Sulika, o której pisałem już wyżej (por. przypis 52).

7. STOWARZYSZENIA

Stowarzyszenia techniczne skupiające inżynierów i techników powstały w XIX w. Początkowo były to stowarzyszenia ogólnotechniczne, ale w miarę wyodrębniania się specjalności technicznych powoływano odpowiednie stowarzyszenia¹³⁴. Zazwyczaj zajmowały się one bieżącą działalnością, jednak w miarę upływu czasu zaczęły interesować się własnymi dziejami oraz historią techniki i przemysłu związanych z ich specjalnością. W niektórych opracowaniach poświęconych danemu stowarzyszeniu, działalność stowarzyszeniową poprzedzano obszernymi rozdziałami, w których omawiano rozwój działów przemysłu związanych z konkretnym stowarzyszeniem.

Dobrym przykładem takiego rozwiązania jest *Księga SIMP*. W części pierwszej zatytułowanej *Rozwój przemysłu metalowego na ziemiach polskich*, liczącej 150 stron druku, przedstawiono warunki społeczno-gospodarcze w latach 1910–1960, scharakteryzowano rozwój niektórych działów przemysłu metalowego w Polsce (np. przemysł obrabiarkowy, taboru szynowego, maszyn rolniczych, motoryzacyjny, lotniczy), perspektywy rozwoju przemysłu maszynowego, kształcenie inżynierów mechaników¹³⁵. Pod auspicjami SIMP powstał kronikarski zapis etapów produkcji obrabiarek w Warszawie i okolicy¹³⁶. Opracowania powyższe bazowały na publikacjach w prasie fachowej i informacjach uzyskanych z przedsiębiorstw, nie towarzyszyły im szersze badania archiwalne i kwerendy prasowe.

Znacznie większe ambicje przyświecały inicjatywom dwóch dużych stowarzyszeń technicznych skupiających elektryków i chemików. W czerwcu 1959 r., w czterdziestą rocznicę powstania Stowarzyszenia Elektryków Polskich (SEP), odbył się XII Walny Zjazd SEP, który podjął uchwałę „o konieczności jak najstarszanniejszego zgromadzenia wszystkiego, co dotyczy elektryki na ziemiach polskich, uznając, że jest to ostatnia chwila, kiedy można zebrać i utrwalić to, co pozostało w postaci dokumentalnej i w pamięci ludzkiej, a czego niedługo nie będzie można już odtworzyć”¹³⁷.

Zadanie to powierzono Komisji Historycznej, po przeszło 10 latach zaczęły ukazywać się poszczególne tomy w kolejności przygotowania a nie numeracji, dlatego jako pierwszy ukazał się tom V. *Historia elektryki polskiej*¹³⁸ jest dziełem zbiorowym, nad przygotowaniem którego, w okresie dziesięciu lat, pracowało przeszło 170 wybitnych specjalistów różnych dziedzin elektryki, pracowników zarówno nauki, jak i przemysłu. Szczegółowe referaty opracowywali specjaliści z danego zakresu, co uwidocznione jest w wykazie literatury załączonym do każdego tomu, syntezy tych referatów dokonywał zazwyczaj zespół redakcyjny. Opracowania uzupełniała kwerenda prasowa, przede wszystkim „Przeglądu Elektrotechnicznego”. We wszystkich tomach znajdujemy informacje o przemyśle, również w tych poświęconych wyłącznie rozwojowi techniki, a także w tomie I skupiającym się na nauce, piśmiennictwie i zrzeszeniach.

Wiele wątpliwości¹³⁹ nasuwa kompletność zgromadzonych materiałów, wykorzystanie źródeł archiwalnych oraz metoda opisu, to jednak należy stwierdzić, że zgromadzono imponującą ilość informacji dotyczących wszystkich zagadnień związanych z dziejami elektryki. Do tego pięciotomowego dzieła musi sięgnąć każdy badacz dotykający problemów związanych z elektrycznością na ziemiach polskich. Korzystanie z poszczególnych tomów ułatwia indeks nazwisk. Komisja Historyczna SEP kontynuowała prace, uzupełniając i rozszerzając informacje najpierw w tomach uzupełniających, a następnie w publikacjach pod ogólnym tytułem „Zeszyt Historyczny SEP”¹⁴⁰.

Drugim stowarzyszeniem, które nakreśliło jeszcze ambitniejszy program badań historycznych, było Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Przemysłu Chemicznego. W 1980 r. podjęto trud opracowania historii polskiego przemysłu chemicznego od jego początków na ziemiach polskich w pierwszych latach XIX w. do roku 1980. Prace trwały 15 i więcej lat (w zależności od tomu), rozpoczęto je od zbierania materiałów w zakładach przemysłu chemicznego, uzupełnionych publikacjami z czasopism fachowych i prasy regionalnej. Przygotowane opracowania przekazywano recenzentom, których uwagi uwzględniali autorzy lub zespoły redakcyjne. W rezultacie powstał zbiór opracowań liczący około 4 tysięcy stron maszynopisu, obejmujący historię polskiego przemysłu chemicznego jako całości (2 tomy), jego poszczególnych branż oraz m.in. Centrali Handlu Zagranicznego CIECH, Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Chemicznego, Instytutu Chemii Przemysłowej. W sumie dzieło składa się dotychczas z 19 tomów¹⁴¹, tom 20 jest w przygotowaniu.

Oczywiście, można wytknąć autorom brak znajomości warsztatu historycznego¹⁴², nawet w tak podstawowym zakresie, jak konieczność umieszczania źródeł pod tabelami z dokładnym opisem bibliograficznym włącznie ze stroną. Największym wadłem tych tomów jest zgromadzenie bardzo dużej ilości informacji (część z nich zapewne trzeba będzie zweryfikować) zwłaszcza na temat zakładów przemysłowych w poszczególnych branżach, których znaczna część

zapewne już nie istnieje. Podobny charakter mają informacje o ludziach, przy czym ich dostępność ogranicza brak indeksu nazwisk, chlubnym wyjątkiem jest jedynie tom 2.

W grudniu 1983 r. powołano do życia Polskie Towarzystwo Historii Techniki, które uruchomiło cykliczne wydawnictwo pt. *Inżynierowie polscy XIX i XX wieku*, przy czym pierwsze 7 tomów pod redakcją Józefa Piłatowicza (niektóre tomy wspólnie Bolesławem Orłowskim). Do końca 2006 r. wydano 9 tomów, niemal w każdym z nich (oprócz tomu VII, w którym zamieszczono 100 biogramów najwybitniejszych inżynierów polskich) znajduje się artykuł lub kilka poświęconych przemysłowi. Ogólnie rzecz ujmując, w tych tomach można wyróżnić trzy wątki tematyczne. Pierwszy, to kształcenie inżynierów polskich do 1939 r., ich osiągnięcia techniczne w XIX i XX w. Drugi, to dzieje poszczególnych gałęzi przemysłu, np. szklarskiego, drzewnego, obrabiarkowego, wapienniczego. Trzeci, to dzieje zakładów przemysłowych i placówek naukowych związanych z przemysłem. Tematy powyższe uzupełniały wspomnienia inżynierskie, z reguły osób na stanowiskach kierowniczych¹⁴³. Niestety, skromne środki finansowe nie pozwalają na regularne prowadzenie badań i publikowanie ich wyników. Materiały z konferencji naukowych i spotkań dyskusyjnych organizowanych przez PTHT publikowane są w „Roczniku PTHT”, który redaguje prezes towarzystwa prof. Zdzisław Mikulski. Dotychczas ukazało się pięć „Roczników” (1999, 2000, 2001, 2005, 2006, w przygotowaniu znajduje się tom za 2007 r.).

Na uwagę zasługują inicjatywy regionalne, stymulowane przez miejscowe towarzystwa. Spore osiągnięcia w tym względzie odnotowało Towarzystwo Przyjaciół Górnictwa, Hutnictwa i Przemysłu Staropolskiego w Kielcach. Pod opieką naukową prof. Zbigniewa J. Wójcika ukazała się źródłowa praca dotycząca górnictwa i hutnictwa w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w drugiej połowie XVIII w. oraz materiały źródłowe zgromadzone przez prof. Wacława Różańskiego na temat pieca w Rejowie¹⁴⁴. Dotychczasową wiedzę o zakładach hutniczych w Samsonowie podsumował Adam Człuchowski, prześledził ich losy już jako zabytku po 1866 r. i konserwację po II wojnie światowej¹⁴⁵.

8. PUBLIKACJE OKOLICZNOŚCIOWE

Dziejami przemysłu zajmują się nie tylko ośrodki akademickie i naukowe, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia techniczne, ale także zakłady przemysłowe. Opracowania tych ostatnich wiążą się najczęściej z okrągłą rocznicą założenia zakładu. Noszą one z reguły charakter folderu, z krótkim wstępem historycznym, kładącym nacisk na współczesność ilustrowaną obficie zdjęciami z przeszłości i współczesności. Dla podniesienia rangi i powagi tych opracowań w podtytule

komitet redakcyjny wprowadzał często słowo „monografia”. Ich autorami byli pracownicy, najczęściej już renciści, pamiętający niejednokrotnie początki działalności zakładu, wspierani przez aktualne kierownictwo¹⁴⁶.

Sporadycznie uciekano się do ujęć o charakterze reporterskim, koncentrując się oczywiście na ostatnich 20–30 latach¹⁴⁷. Tylko nieliczne przejawiały wytrwałość, kontynuując prace w kolejnych rocznicach powstania. Do takich należała Krakowska Fabryka Aparatów Pomiarowych, która wydawała opracowania na 25-lecie i 40-lecie powstania, przedstawiając informacje o fabryce według działów, m.in. kierownictwo, produkcję, wykazy pracowników, zaplecze badawczo-rozwojowe, wynalazczość, związki zawodowe, organizację partyjną¹⁴⁸.

Ten typ okolicznościowych opracowań odnotował już w końcu lat 20. XX w. prof. Franciszek Bujak: „Rozliczne mogą być sposoby uczczenia jubileuszu przedsiębiorstwa. Do najczęstszych należą niewątpliwie publikacje jubileuszowe obok dzieł charytatywnych. Nie mogę powiedzieć, abym miał sposobność oglądać wiele naprawdę udanych tego rodzaju wydawnictw. Te zbyt kłównie wydane książki cechuje zwykle dobry papier, obfitość podniosłej frazeologii, nie zawsze szczęśliwy dobór fotografii i zupełny brak poważnej treści. Ot, bardziej uroczyście okolicznościowa reklama, i tak też bywają przez obesłanych niemi traktowane”¹⁴⁹.

Do ciekawszych opracowań należy zaliczyć monografię Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego na Okęciu. Zawiera ona dużo informacji o warszawskim przemyśle lotniczym, dzieje samej wytwórni od 1928 r. do 1986 r. Szczegółowo omówiono konstrukcje samolotów, losy i dokonania ich twórców, eksport, usługi agrotechniczne, wydawnictwa, organizacje społeczno-polityczne. Walory książki podnoszą ciekawe zdjęcia. Mankamentem są zbyt ogólne informacje na temat bazy źródłowej¹⁵⁰.

Z okazji stulecia poważne opracowanie otrzymał „ZASTAL” z Zielonej Góry. Aczkolwiek odwołano się do stulecia firmy, to jednak jej niemiecki rodowód potraktowano raczej zdawkowo, koncentrując się na latach funkcjonowania w Polsce Ludowej, kiedy to produkowano: wagony towarowe, cysterny, lokomotywy, konstrukcje stalowe i mostowe. Autorzy dokonali obszernej analizy produkcji, stanu finansowego, zatrudnienia, zbytu (w tym eksportu), życia społeczno-politycznego załogi. Istotnym wątkiem książki była próba ukazania wpływu zakładu na rozwój Zielonej Góry¹⁵¹.

Odnotować należy dwie próby monografii o innym charakterze. Pierwsza to skromna książeczka poświęcona fabryce tektury w Dołach Biskupich. Jan Leszek Adamczyk napisał ją na podstawie materiałów archiwalnych, nagranych wywiadów i rysunków pomiarowych. Ważnym elementem pracy jest bogaty zestaw ilustracji, map, rysunków oraz dokumentacja zdjęciowa starego osiedla robotniczego¹⁵². Ważną rolę odgrywają ilustracje w książce Pawła Banasia poświęconej Hucie „Niemen”. W zasadzie główny wątek dotyczy wyrobów, a nie

samej huty. Krótki tekst, oparty na źródłach, katalogach i opracowaniach, poprzedza długi katalog zdjęciowy, niestety bardzo słabej jakości, co jest zwierciadlanym odbiciem stanu ówczesnej polskiej poligrafii¹⁵³.

Większe oraz zasobniejsze przedsiębiorstwa fundowały obszerne i kompetentne opracowania. Najlepszym przykładem jest książka poświęcona Kombinatowi Górniczo-Hutniczemu Miedzi z 1996 r., licząca przeszło 1200 stron druku na kredowym papierze, wydana z okazji 35-lecia przedsiębiorstwa. W opracowywaniu materiałów do niej wzięło udział 140 autorów, po czym kilkunastoo-sobowy zespół dokonał syntezy. Każdy rozdział oparto na bogatej literaturze, omówiono w nich: geologię, górnictwo, przeróbkę, składowiska odpadów, hutnictwo, perspektywy rozwoju. Pominięto zagadnienia społeczne, brak informacji o załodze. Zgromadzono w opracowaniu olbrzymią wiedzę, głównie o charakterze technicznym, będzie ono przydatne dla przyszłych historyków, którzy podejmą trud napisania dziejów przedsiębiorstwa, konfrontując je z materiałami archiwalnymi¹⁵⁴.

Pod względem edytorskim podobnie nobliwy charakter ma księga pamiątkowa poświęcona rafinerii ropy w Jedliczach, wydana z okazji jej stulecia (1899–1999). Cechuje ją jednak całkowicie odmienna koncepcja, ponieważ na pierwszy plan wysunięto ludzi, przedstawiając życiorysy i zdjęcia nie tylko kadry zarządzającej, ale także innych pracowników zasłużonych dla zakładu, począwszy od pierwszych lat istnienia. Obszerne omówiono działalność związków zawodowych, organizacji i stowarzyszeń, szkół i klubów sportowych. Nie przemilczano faktu, że w rafinerii pracował w latach 20. XX w. Władysław Gomułka, którego imię nadano rafinerii w 1984 r. Tam, gdzie to było możliwe, wzbogacono biogramy wspomnieniami. Zwraca uwagę świetny papier, bardzo dobrej jakości zdjęcia, tekst uatrakcyjniają karykatury, niestety jedynie sporadycznie¹⁵⁵.

Duże zainteresowanie własną przeszłością przejawiały i przejawiają władze poszczególnych elektrowni. Ich rezultatem jest kilka ciekawych opracowań o różnym charakterze. Dwa poświęcono kolejnym okrągłym rocznicom energetyki polskiej, mają podobny popularny charakter. Wcześniejsze dzieje stanowią jedynie wprowadzenie do współczesności. Kolejne rozdziały zaopatrzone w wykaz wykorzystanych materiałów. Innowacją tych opracowań są wspomnienia pracowników, poświęcone głównie okresowi odbudowy po 1945 r. Towarzyszą im zdjęcia, wykazy władz, stowarzyszeń, spisy wieloletnich pracowników¹⁵⁶.

Współczesności przede wszystkim poświęcono książkę o energetyce lubelskiej. Chociaż wydano ją już w schyłkowej fazie PRL-u, to dyrektor elektrowni w Lublinie nie omieszkał powołać się na słynne słowa Lenina: „Komunizm to władza Rad plus elektryfikacja”¹⁵⁷. Znacznie pocześniejsze miejsce zajmuje historia w pracy poświęconej elektroenergetyce na Mazowszu Płockim¹⁵⁸.

Lepiej wypadają opracowania autorskie od zbiorowych, w dużej części anonimowych. Ciekawą pracę napisał Antoni Sypek o energetyce tarnowskiej, wy-

korzystał relacje, nie pominął spraw pracowniczych, działalności Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, podał nawet nazwiska jej sekretarzy¹⁵⁹. Podkreślam to dlatego, ponieważ w większości opracowań, nie tylko zresztą tych poświęconych energetyce, niemal w ogóle nie wspomina się o działalności PZPR, a przecież w każdym zakładzie pracy funkcjonowała komórka tej partii i z reguły wpływała ona, delikatnie mówiąc, w znaczący sposób na decyzje, kształtujące ich oblicza.

Warto zwrócić uwagę na stronę ilustracyjną książki poświęconej energetyce zamojskiej. Jej treść skorelowano z licznymi zdjęciami, prezentującymi nie tylko osoby, ale także budynki, plany, ogłoszenia, dokumenty, mapy, rysunki techniczne¹⁶⁰.

Bodaj najciekawsza monografia powstała z okazji stulecia elektroenergetyki częstochowskiej. Najobszerniejszą część historyczną napisał Aleksander Gąsiorowski, na podstawie analizy obszernych archiwaliów odnalezionych w archiwach częstochowskim i łódzkim. Prace wyposażono w liczne i interesujące ilustracje¹⁶¹.

Ze zrozumiałych względów¹⁶² moje większe zainteresowanie budzą publikacje dotyczące energetyki warszawskiej. W stulecie uruchomienia elektrowni warszawskiej ukazała się książka mająca uhonorować tę okrągłą rocznicę, napisana przez obecnych pracowników firmy *Vattenfall*. Należy wyeksponować szatę graficzną: bardzo dobry papier, dobrej jakości zdjęcia, twardą oprawę. Natomiast zawartość merytoryczna nasuwa wiele wątpliwości, które mają swoje źródło w chęci zaspokojenia potrzeb marketingowych właściciela. Elektrownie warszawskie nabyła w 2000 r. od Skarbu Państwa szwedzka firma *Vattenfall Aktiebolag*, której wyłącznym właścicielem jest Szwedzki Skarb Państwa, o czym autorzy nie poinformowali czytelników. Z drugiej strony skrupulatnie podano, że konkurentem było konsorcjum EDF (*Electricite de France*): „jest francuskim państwowym przedsiębiorstwem publicznym”¹⁶³. Powstaje wrażenie, że firma szwedzka jest prywatna, tymczasem faktycznie szwedzki kapitał państwowy przejął aktywa polskiego kapitału państwowego. Autorzy wyraźnie unikają krytycznej oceny kapitału zagranicznego w okresie międzywojennym. Widać to w formie przedstawienia długoletniego sporu z francuską firmą, drenującą finansowo przedsiębiorstwo, co udowodniono w czasie procesu przed sądem polskim. Z pewnością autorami kierowała obawa, że krytyczna ocena działalności kapitału francuskiego może przerzucić się na krytyczną ocenę obecnych, szwedzkich właścicieli.

W książce podano wiele szczegółów, np. dokładne dane techniczne kotłów, informacje o zderzeniu samolotu „Wilga” z kominem Elektrociepłowni Żerań, natomiast nie znajdziemy żadnych danych dotyczących załogi: zatrudnienia, warunków pracy, restrukturyzacji czyli znacznych zwolnień. Pracownicy prawie nie istnieją w tej książce, poza jedną grupą: członkami zarządu. Tylko kierownictwo znalazło poczesne miejsce w książce.

Sporadycznie występują inicjatywy prywatnych osób. Sporym dorobkiem może poszczycić się Jerzy Moniewski z Radomia, który wydał kilka książeczek poświęconych produkcji fajansu, m.in. w Ćmielowie. Autor dotarł do wielu źródeł, wyłowił liczne wzmianki i artykuły prasowe. Dysponując skromnymi środkami finansowymi, wydał swoje opracowania w bardzo skromnej, broszurowej formie, niemal zbliżonej do druku powielaczowego z czasów PRL¹⁶⁴.

9. ZAKOŃCZENIE

W latach 80. XX w., zwłaszcza w drugiej połowie, następowało powolne uniezależnianie się środowisk naukowych od nacisków ideologicznych, w czym istotną rolę odegrał coraz szerszy drugi obieg wydawniczy. Likwidacja cenzury zniosła wszelkie ograniczenia i historycy ruszyli szeroką ławą do wypełniania luk badawczych, białych plam i weryfikacji dotychczasowych ustaleń, a dotyczyło to przede wszystkim dziejów politycznych i ściśle związanych z nimi dziejów społecznych. Duża grupa historyków zajmujących się dotychczas problemami gospodarczymi, w tym również dziejami przemysłu, zasiłała szeregi badaczy zajmującymi się dziejami politycznymi i społecznymi. Najwyraźniej wystąpiło to w Łodzi, ale proces ten objął większość środowisk akademickich w Polsce. Na przykład, w „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, wydawanych przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, w latach 1991–2003 nie znalazłem ani jednego artykułu na temat dziejów przemysłu. Podobny rezultat przyniosła kwerenda ostatnich lat „Kwartalnika Historycznego”, „Przeglądu Historycznego” i „Dziejów Najnowszych”.

W powyższym przeglądzie nie uwzględniłem konsekwencji społecznych uprzemysłowienia. Jest to nie tylko odrębna kwestia, ale w sensie zainteresowań badawczych znacznie szersza, dotyczy to zwłaszcza problemów związanych z klasą robotniczą, nad którą preferowano badania w latach PRL-u. W tym miejscu chcę tylko zwrócić uwagę na kilka pozycji o charakterze ogólniejszym, przede wszystkim na opracowania rozpatrujące uprzemysłowienie w szerszym kontekście.

Wielu autorów zwraca uwagę na miastotwórczą rolę przemysłu: wpływ na rozwój przestrzenny miast, styl życia, kulturę robotników, życie codzienne, wygląd mieszkań¹⁶⁵. Uprzemysłowienie umożliwiło szerszy kontakt społeczeństwa z techniką i znacznie przyspieszyło procesy modernizacji, tzn. unowocześnienie aparatu wytwórczego, warunków cywilizacyjnych życia indywidualnego, rodzinnego, społecznego i kulturalnego. Zagadnieniom tym poświęcił bardzo ciekawą pracę Janusz Żarnowski¹⁶⁶. Autor przedstawił poziom rozwoju techniki na ziemiach polskich przed 1918 r., jej postępy w skali światowej w okresie międzywojennym. Następnie prześledził modernizację techniczną polskiego prze-

mysłu, transportu i komunikacji, rolnictwa, życia codziennego, kultury i szeroko pojętego życia społecznego. Jest to ciekawe i nowatorskie opracowanie przedstawiające dwudziestolecie międzywojenne z nieznanego szerszemu odbiorcy strony, analizujące związki między przemianami technicznymi a stanem gospodarki, społeczeństwa i kultury. Autor dokonał nie tylko syntezy problematyki usytuowanej na pograniczu kilku dyscyplin historycznych (historii: gospodarczej, przemysłu, społecznej i techniki) oraz wskazał nowe obszary badawcze, ale przedstawił również humanistyczny wymiar techniki¹⁶⁷.

Kluczową rolę w industrializacji odegrali przemysłowcy i kadra techniczna. Tym pierwszym dopiero w ostatnich latach poświęcono więcej uwagi. Do ciekawszych prac można zaliczyć opracowania Stefana Pytłasa i Mieczysława B. Markowskiego, dotyczących różnych epok i odmiennych regionów¹⁶⁸. Słabo zaawansowane są badania nad kadrami technicznymi, dotychczas ukazały się opracowania dotyczące kadry inżynierskiej, kadry technicznej w górnictwie (o pracy J. Jarosa już wyżej sygnalizowałem), roli specjalistów niemieckich i brytyjskich w modernizacji górnictwa i hutnictwa Królestwa Polskiego¹⁶⁹.

Przemysłowcy i inżynierowie byli przede wszystkim ludźmi działania, w znacznie mniejszym stopniu ludźmi pióra. Ich wspomnienia są rzadkością, choć stanowią bardzo istotne i ciekawe źródło, pozwalające poznać motywy decyzji gospodarczych, społecznych i technicznych¹⁷⁰.

W perspektywie najbliższych lat brak widoków na opracowanie syntezy dziejów przemysłu na ziemiach polskich. Takich funkcji nie mogą pełnić opracowania geografów lub ekonomistów, np. popularny przegląd stanu rozwoju przemysłu na rok 1980 Ireny Fierli. Część historyczna stanowi jedynie tło i obrazuje etapy uprzemysłowienia na ziemiach polskich, po czym następuje omówienie zmian strukturalnych i poszczególnych dziedzin przemysłu¹⁷¹.

Charakter ekonomiczno-geograficzny ma praca T. Lijewskiego, dotycząca uprzemysłowienia w latach 1945–1975. Omówił m.in. etapy uprzemysłowienia według kolejnych planów gospodarczych, zmiany struktury gałęziowej, procesy koncentracji, rozmieszczenie przemysłu, wpływ przemysłu na urbanizację i środowisko przyrodnicze, szczegółowo najważniejsze gałęzie. Zakończył omówieniem nowych okręgów i ośrodków przemysłowych¹⁷². W publikacji brak elementów historycznych, w bibliografii nie odnotowano żadnego opracowania historycznego.

Naukowej syntezy nie mogą również zastąpić popularne *Wędrowki po dziejach przemysłu polskiego* Aleksandra Bocheńskiego. W dwutomowej wersji autor prześledził dzieje górnictwa i przemysłu od średniowiecza do I wojny światowej¹⁷³. Dokonania w zakresie uprzemysłowienia starał się, w dużej mierze, ukazać poprzez osobiste osiągnięcia organizatorów przemysłu i przemysłowców. Autor bazował przede wszystkim na starszej literaturze, w tym z lat 50. i do połowy lat 60. XX w. Jeszcze bardziej popularny charakter ma tom III poś-

więcony okresowi 1945–1970. Autor szeroko wykorzystał tu reportaże dziennikarskie, m.in. publikowane na łamach „Polityki”. Opisał stan transportu, górnictwo, hutnictwo, energetykę, przemysł chemiczny oraz maszynowy¹⁷⁴.

Potrzeba kilkutomowej syntezy dziejów przemysłu jest oczywista, tym bardziej, że wielotomowymi syntezami dysponują np. dzieje kultury materialnej, społeczeństwa (jednotomowa), nauki i prasy polskiej. Być może należałoby połączyć siły z historykami techniki i wspólnie opracować syntezę polskiego przemysłu i techniki. Będzie to jednak, w najbliższych latach, niezmiernie trudne, by nie powiedzieć niemożliwe, ze względu na kurczącą się szybko kadrę naukową zajmującą się dziejami przemysłu i techniki, a także, delikatnie mówiąc, niefrasobliwym stosunkiem do spuścizny archiwalnej poszczególnych zakładów przemysłowych. Wiele materiałów uległo zniszczeniu, rozliczne są tak przechowywane, że ich zagłada w perspektywie najbliższych lat jest niemal oczywista.

Czy istnieje zatem wyjście z tej trudnej sytuacji? Sadzę, że tak i upatruję je w reorganizacji istniejącej sieci muzeów techniki i utworzeniu silnej centralnej instytucji w postaci Narodowego Muzeum Techniki i Przemysłu, które łączyłoby rolę placówki wystawienniczej i naukowej.

Przypisy

¹ Poniższy przegląd obejmuje przede wszystkim ostatnie 25–30 lat, wcześniejszy okres omówiono w: *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1967 s. 9–29, 168–261; *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej. Studia i materiały*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977. Zdaję sobie sprawę, że prezentowany przegląd nie jest kompletny, co jest konsekwencją lawinowego wzrostu liczby różnego rodzaju szkół wyższych oraz stowarzyszeń i towarzyszącej temu aktywności wydawniczej. Znaczna część wydawnictw funkcjonujących od lat 90. XX w. nie przesyłała egzemplarza obowiązkowego do wyznaczonych przez ustawę bibliotek, nawet do Biblioteki Narodowej w Warszawie. Pracownicy tej ostatniej szacują, że Biblioteka Narodowa dysponuje zaledwie 70% wydanych w latach 90. publikacji. Jest to kluczowe dla tego przeglądu, ponieważ korzystałem właśnie z zasobu i informacji Biblioteki Narodowej. Jej program informacyjny uwzględnia przede wszystkim druki zwarte i one stały się głównie przedmiotem mojej analizy. W pewnym stopniu uwzględniłem artykuły (lub ich brak) publikowane na łamach najważniejszych czasopism historycznych. Na przykład, brak jest w Bibliotece Narodowej niektórych opracowań dotyczących dziejów przemysłu naftowego: W. Kisielow: *Historia polskiego przemysłu naftowego*. Kraków 1995; J. Dorynek: *Dzieje przemysłu naftowego w*

Polsce. Kraków 1997; P. Mickiewicz: *Rafineria Nafty Jedlicze 1899–1948*. Rzeszów 1996.

² Por. na ten temat J. Łukasiewicz: *Początki cywilizacji przemysłowej na ziemiach polskich*. Warszawa 1988.

³ J. Topolski: *Badania historycznogospodarcze w Polsce*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XXV (1963) s. 9–11. Na ten temat por. również W. Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1983 s. 11–52 – autor konsekwentnie używa pojęcia „historia gospodarcza”.

⁴ J. Kolbuszewska: *Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej (przełom XIX i XX wieku)*. Łódź 2005 s. 188; J. Maternicki: *Historiografia polska XX wieku*. Cz. I. *Lata 1900–1918*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982 s. 129–139.

⁵ J. Kolbuszewska, op.cit., s. 189; W. Kula, op.cit., s. 26. Podobnie, choć ostrożniej formułuje to J. Maternicki stwierdzając, że narodziny historii społeczno-gospodarczej jako wyspecjalizowanej, odrębnej dyscypliny historycznej nastąpiło w Polsce w pierwszym dwudziestoleciu XX w. Por. J. Maternicki: *Historiografia polska XX wieku*. Cz. I ... s. 129–139.

⁶ J. Maternicki: *Historiografia polska XX wieku*. Cz. I ... s. 133; J. Kolbuszewska, op.cit. s. 197–201.

⁷ H. Madurowicz-Urbańska: *Historia gospodarcza w Polsce jako dyscyplina uniwersytecka*. „Studia Historyczne” 1974 z. 4 s. 610–611. Początek badań w zakresie historii gospodarczej na Uniwersytecie Jagiellońskim prof. Madurowicz-Urbańska wiąże z Franciszkiem Bujakiem. Jego habilitacja („Studia nad osadnictwem Małopolski”) była „[...] pierwszą habilitacją z historii gospodarczej (polskiej i powszechnej) na Uniwersytecie Jagiellońskim i w dziejach nauki polskiej. Od roku akademickiego 1905/06 objął z tego zakresu zajęcia na Uniwersytecie Jagiellońskim, tworząc pierwszy dydaktyczno-naukowy ośrodek historii gospodarczej (instytucja »katedra« nie istniała w ówczesnej strukturze organizacyjnej Uniwersytetu). Przyznana Bujakowi w 1909 r. profesura nadzwyczajna była tylko dalszym krokiem w rozwoju tego ośrodka i wyrazem uznania dla jego aktywnej działalności. Data ta oznaczała także początek rozwoju historii gospodarczej jako dyscypliny uniwersyteckiej w Polsce”. H. Madurowicz-Urbańska: *Franciszek Bujak [W:] Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego*. Pod red. J. Dybca. Kraków 2000 s. 208. Szerzej na temat F. Bujaka, jego poglądów na temat historii gospodarczej i metodologii historii por. H. Madurowicz-Urbańska: *Franciszek Bujak – o nowy kształt historii*. Kraków 2001.

⁸ J. Topolski: *Jan Rutkowski [W:] Wybitni historycy wielkopolscy*. Pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1989 s. 210–211.

⁹ A. F. Grabski: *Zarys historii historiografii polskiej*. Poznań 2000 s. 182.

¹⁰ J. Maternicki, E. Cesarz: *Zainteresowania twórcze historyków warszawskich w latach 1918–1939 [W:] Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Praca zbiorowa pod red. J. Maternickiego*. Cz. V. Warszawa 1990 s. 20–23; H. Winnicka: *Lwowskie środowisko historyczne 1918–1939 [W:] Tamże ...*, s. 125–126.

¹¹ A. Eisenbach: *Historiografia żydowska w Polsce w okresie międzywojennym* [W:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Cz. II. Materiały konferencji naukowych w Cedzynie i Białymstoku w 1986 r. i 1987 r.* Pod. red. J. Maternickiego. Warszawa 1987 s. 259–262.

¹² J. Maternicki: *Dziesięć wieków historiografii polskiej. Cz. I. Dzieje do 1939 r.* „Wiadomości Historyczne” 2002 nr 1 s. 31.

¹³ A. F. Grabski: *Zarys historii historiografii ...*, s. 208; J. Topolski: *Badania historycznogospodarcze w Polsce ...*, s. 27 – 29, 36 – 39; J. Maternicki: *Dziesięć wieków historiografii polskiej. Cz. II. Ostatnie 60 lat.* „Wiadomości Historyczne” 2002 nr 2 s. 94.

¹⁴ W. Kula, op.cit. ..., s. 271 – 272.

¹⁵ Wcześniej pojawiły się opracowania dotyczące górnictwa, do badań o charakterze pionierskim zalicza J. Topolski prace H. Łabęckiego: *Górnictwo w Polsce. T. I–II*, Warszawa 1841 i jego kilka rozpraw ogłoszonych w „Bibliotece Warszawskiej” w latach 1846–1859. Por. J. Topolski: *Badania historycznogospodarcze w Polsce ...*, s. 13–14.

¹⁶ J. Jaros: *Przegląd badań nad historią zakładów i przedsiębiorstw w śląskim przemyśle górniczo-hutniczym* [W:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały.* Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1967 s. 183–184.

¹⁷ Szerzej na ten temat por. W. Pús: *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim.* Łódź 1997 s. 4–5.

¹⁸ J. Piłatowicz: *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.* T.I. Warszawa 2003 s. 27–74.

¹⁹ J. Kita: *Historia społeczno-gospodarcza w badaniach łódzkich historyków.* „Rocznik Łódzki” 2003 s. 45–46.

²⁰ Por. M. Orłowski: *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do roku 1914.* Warszawa 1931; A. Dziki: *Hutnictwo żelazne w Polsce.* Warszawa 1931; N. Gąsiorowska: *Przemysł metalowy polski w rozwoju dziejowym.* Warszawa 1929.

²¹ W. Saryusz-Zaleski: *Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804–1929 ze szczególnym uwzględnieniem historii rozwoju S.A. L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper.* Z przedmową prof. dr. Franciszka Bujaka. Kraków 1930.

²² A. Lewalski: *Słowo wstępne* [W:] W. Saryusz-Zaleski: *Dzieje przemysłu w Galicji ...*, s. VII–VIII.

²³ F. Bujak: *Przedmowa* [W:] W. Saryusz-Zaleski: *Dzieje przemysłu w Galicji ...*, s. IX–X.

²⁴ Tamże ..., s. XI.

²⁵ Zygmunt Przyrembel (1874–1943) napisał około 30 prac na temat dziejów cukrownictwa, podsumowaniem jego wieloletnich prac miała być *Historia cukrownictwa w Polsce*, które t. I ukazał się w 1927 r. Rękopisy następnych tomów spłonęły wraz z jego mieszkaniem podczas powstania warszawskiego. Por. H. Winnicka: *Lwowskie środowisko historyczne 1918–1939* [W:] *Środowisko historyczne II Rzeczypospolitej. Praca zbiorowa* pod red. J. Maternickiego. Cz. V, Warszawa 1990 s. 127;

S. N i k i e l : *Przyrembel Zygmunt (1874–1943)* [W:] *Słownik Biograficzny Techników Polskich*, z. 1, Warszawa 1989 s. 124–125.

²⁶ S. I n g l o t : *Rozwój historii społecznej i gospodarczej*. „Kwartalnik Historyczny” 1937 s. 403, por. także s. 401–405.

²⁷ J. T o p o l s k i pisał o tym następująco: „Rozpowszechnienie się metodologii marksistowskiej nie tylko podkreśliło rolę badań nad dziejami gospodarczymi, lecz otworzyło dla tych badań nowe perspektywy: po pierwsze – rozszerzyło zakres badanej problematyki, po drugie – wzbogaciło, a niejednokrotnie zmieniło charakter wyjaśnień przyczynowych różnych zaistniałych w przeszłości faktów natury gospodarczej i społecznej, po trzecie – przyczyniło się do wprowadzenia nowego typu ocen”. J. T o p o l s k i : *Badania historycznogospodarcze w Polsce ...*, s. 27–28.

²⁸ Np. A. M ą c z a k w artykule z 1956 r. twierdził, że dobór tematyki „[...] odpowiada ściśle doraźnemu zapotrzebowaniu i kierunkowi propagandy wielkiego kapitału”. Trzeba podkreślić, że jest to jedno z bardziej łagodnych określeń w tym artykule. Por. A. M ą c z a k : *Business History*. „Kwartalnik Historyczny” 1956 nr 1 s. 269, por. s. 269–283. W osiem lat później podobny ton odnajdujemy w artykule Ireny Pietrzak-Pawłowskiej. Na przykład w stosunku do amerykańskiej *Business History*: „Monografie »na zamówienie« wykonywane przez specjalnie organizowane ośrodki badawcze traciły charakter naukowy, spełniały funkcje apologetyczne jednostek, grup przedsiębiorstw i administracji oraz całej klasy”. Niemiecka „Firmen-Geschichte obciążana została z czasem funkcją służebną wobec przedsiębiorstw i przedsiębiorców, gruntując pozycję społeczną burżuazji”. Bardzo krytycznie oceniła dokonania niemieckiej szkoły historycznej w zakresie dziejów gospodarczych, a zwłaszcza Gustawa Schmollera, głównego jej przedstawiciela, który głosił „[...] negacje prawidłowości historycznych i wszelkich praw rozwojowych ograniczyła kierunek badań mikroanalitycznych do czysto opisowych i przyczynkarskich”. Towarzyszyła temu nader pozytywna ocena historiografii radzieckiej i NRD. Por. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a : *Badania nad historią przedsiębiorstw przemysłowych*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XXV (1964) s. 250, por. s. 249–258. Bardziej wyważone poglądy na temat *Business History* zaprezentował W. K u l a : op.cit. ..., s. 242–249.

²⁹ J. Maternicki zauważył, że „Dziedzina ta (historia społeczno-gospodarcza – przypis J.P.) mocno popierana przez oficjalne czynniki rozwijała się bardzo dynamicznie”. Por. J. M a t e r n i c k i : *Dziesięć wieków historiografii polskiej*. Cz. II. *Ostatnie 60 lat*. „Wiadomości Historyczne” 2002 nr 2 s. 89.

³⁰ Szerzej na ten temat por. R. S t o b i e c k i : *Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce*. Łódź 1993 s. 54, 86–93; J. K i t a : *Historia społeczno-gospodarcza ...*, s. 47–49. Prof. Jerzy H o l z e r tak wspominał o wyborze tematyki badawczej w tamtych latach: „Magisterium pisałem o działalności politycznej Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów, czyli »Lewiatana«. Zdziałał pewnie jakiś instynkt samozachowawczy, bo broniłem się – skutecznie – przed tematem z ruchu robotniczego, którego historia była szczególnie zakłamywana”. *Blizny po ukąszeniu. Nie przeżyłem rewizjonizmu. Z prof. Jerzym Holzerem, historykiem, rozmawia Magdalena B a j e r*. „Więź” 2005 nr 1 s. 87.

³¹ A.F. Grabski: *Zarys historii historiografii ...*, s. 208.

³² J. Kita, R. Stobiecki: *Słownik biograficzny historyków łódzkich*. Łódź 2000 s. 34–36; *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*. Pod red. A. Gieysztora, J. Maternickiego, H. Samsonowicza. Warszawa 1986 s. 252–253; J. Pietrzak: *Dokonania łódzkiego środowiska historycznego w XX wieku – konferencja naukowa*. „Przegląd Nauk Historycznych” 2003 nr 1 s. 275. Por. także: *W pięćdziesięciolecie pracy naukowej Natalii Gąsiorowskiej*. „Kwartalnik Historyczny” 1956 nr 4–5 s. 3–21; W. Kula: *Natalia Gąsiorowska (20 V 1881–30 XI 1964)*. „Kwartalnik Historyczny” 1965 nr 2 s. 522–527.

³³ Cytat za: *Osiągnięcia naukowe i dydaktyczne Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1948–1988*. Pod red. S. Banaś i A. Kaka, Łódź 1988 s. 41 [W:] *Acta Universitatis Lodziensis Folia Historia* 31.

³⁴ Tamże ..., s. 43.

³⁵ Szczegółowe omówienie dokonań ośrodka łódzkiego i wykaz publikacji znajdują się w artykule: J. Kita: *Historia społeczno-gospodarcza w badaniach łódzkich historyków*. „Rocznik Łódzki” 2003 s. 48–55. Por. także: A. Barszczewska, B. Wachowska: *Stan badań nad dziejami zakładów przemysłowych w okręgu łódzkim* [W:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków 1967 s. 175–181.

³⁶ J. Kita, S. Pytlas: *W służbie nauki. Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945–2004. Pro memoria*. Łódź 2005 s. 282–284.

³⁷ *Uniwersytet Łódzki. Instytut Historii*. Łódź 1987 s. 17–18.

³⁸ *Rektorzy państwowych wyższych uczelni w Łodzi 1945–2005*. Pod red. E. Pardo i W. Puś. Łódź 2005 s. 67–69; W. Puś: *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*. Łódź 1997.

³⁹ „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, t. I–III (2003–2005). Tytułem przykładu można podać następujące artykuły: R. Kowalczyk: *Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1831–1899* (t. I s. 68–89); D. Klementowicz, W. Ziomek: *Przemysł cukrowniczy na Wołyniu w latach 1864–1914* (t. II s. 140–151). Dzieje przemysłu nie znalazły odbicia w „Przeglądzie Nauk Historycznych” wydawanym od 2002 r. przez Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego pod redakcją Albiną Głowackiego. W dostępnych numerach z lat 2002–2004 najbliższy tej problematyki był artykuł R. Kowalczyka: *Rozwój sieci dróg kołowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1918* (2004 nr 1 s. 63–86). Por. także: *Z historii myśli ekonomicznej i historii gospodarczej. Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Wiesława Piątkowskiego*. Pod red. J. Skodlarskiego. Łódź 2006 – tu znajduje się artykuł Juliana Kucińskiego pt. *Rozwój przemysłu gazowniczego w zaborze austriackim (1856–1914)*.

⁴⁰ J. Kita: *Historia społeczno-gospodarcza ...*, s. 49–52; J. Kita: *Badania naukowe łódzkich historyków na przełomie XX i XXI w.* „Przegląd Historyczny” 2004 nr 3 s. 400.

⁴¹ K. Badziak: *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*. Łódź 1979; K. Badziak, W. Puś, S. Pytlas wykraczali w swoich badaniach

poza Łódź. Przykładem może być huta w Piotrkowie Trybunalskim, popularny zarys jej dziejów przedstawiono na tle dziejów Piotrkowa. Szeroko wykorzystano archiwalia, w tym także zakładowe, relacje i prasę. K. B a d z i a k , W. P u ś , S. P y t l a s : *Szkłana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim*. Łódź 1982.

⁴² Por. *Osiągnięcia naukowe i dydaktyczne Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1948–1988 ...*, s. 55–57; R. S t o b i e c k i : *Łódzki ośrodek badań historii najnowszej na historiograficznej mapie Polski*. „Dzieje Najnowsze” 2004 nr 2 s. 4–5; K. B a d z i a k , J. S t r z a ł k o w s k i : *Silbersteinowie: Lichtenfeldowie, Birnbau-mowie, Poznańscy Eigerowie*. Łódź 1994.

⁴³ R. S t o b i e c k i : *Łódzki ośrodek badań historii najnowszej ...*, s. 3–7.

⁴⁴ M. J a s k u l s k i : *Stare fabryki Łodzi*. Łódź 1995.

⁴⁵ L. S k r z y d ł o : *Rody fabrykanckie*. Łódź 2000, Cz. I i II. Na marginesie należy zauważyć brak biografii wybitnych przemysłowców, do nielicznych wyjątków należy Jan Bloch. Por. R. K o ł o d z i e j c z y k : *Jan Bloch (1836–1902). Szkic do portretu »Królu polskich kolei«*. Warszawa 1983; E. M a ł e c k a : *Jan Bloch. Niezwykły warszawiak. Bankier – magnat kolejowy. Działacz i myśliciel (1836–1902)*. Warszawa 2002.

⁴⁶ *Browarnictwo łódzkie przelomu XIX–XX w.* Łódź brw (zapewne 1984). Na marginesie należy odnotować bardzo popularne dzieje piwa od Sumerów począwszy na współczesności skończywszy. Głównym jej walorem jest strona wizualna: zdjęcia ogłoszeń, etykiet, opakowań, podstawek, butelek, reklam, fabryk. L. Ł u c z a k : *Piwo, piwko, piweńko*. Poznań 2000.

⁴⁷ J. J a r o s : *Przegląd badań nad historią zakładów ...*, s. 183–186; I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k a : *Zakłady i przedsiębiorstwa przemysłowe XIX i XX w. w nowej historiografii powszechnej i polskiej* [W:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. Studia i materiały*. Pod red. I. P i e t r z a k - P a w ł o w s k i e j . Wrocław-Warszawa-Kraków 1967 s. 22–24.

⁴⁸ *10 lat Uniwersytetu Śląskiego 1968–1978*. Pod red. J. K a n t y k i . Katowice 1978 s. 130.

⁴⁹ J. J a r o s , J. Z i e m b a , M. Z i e m b a , E. D ł u ż e w s k i : *Kopalnia „General Zawadzki” (1785–1985)*. Katowice 1985.

⁵⁰ J. J a r o s : *Dzieje polskiej kadry technicznej w górnictwie (1136–1976)*. Warszawa-Kraków 1978.

⁵¹ S. M i c h a ł k i e w i c z : *Przemysł i robotnicy na Śląsku*. Katowice 1984.

⁵² A. S u l i k : *Przemysł ciężki Rejencji Katowickiej w gospodarce Trzeciej Rzeszy (1939–1945)*. Katowice 1984.

⁵³ E. W i l c z a k ; *150 lat hutnictwa metali nieżelaznych w Szopienicach. Dzieje Huty Metali Nieżelaznych „Szopienice” i jej załogi*. Katowice 1984.

⁵⁴ H. M a d u r o w i c z - U r b a Ń s k a : *Franciszek Bujak* [W:] *Uniwersytet Jagielloński ...*, s. 208–211.

⁵⁵ W. M a r m o n : *Krakowskie środowisko historyczne w latach 1918–1939*. Kraków 1995 s. 132–133; J. D y b i e c : *Uniwersytet Jagielloński 1918–1939*. Kraków 2000 s. 474–475.

⁵⁶ A. Kliś, Cz. Majorek: *Doktoraty historyczne w Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1918–1939* [W:] *Środowisko historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Pod red. J. Maternickiego. Warszawa 1986 s. 161.

⁵⁷ H. Madurowicz-Urbańska: *Przemysł Galicji. Główne problemy i potrzeby badawcze*. „Studia Historyczne” 1975 nr 2 s. 189–212.

⁵⁸ H. Madurowicz-Urbańska: *Potrzeby w zakresie historii gospodarczej Galicji*. „Kwartalnik Historyczny” 1980 nr 2 s. 422.

⁵⁹ J. Bar, P. Franaszek: *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo i hutnictwo*. Pod red. H. Madurowicz-Urbańskiej. Kraków 1981; A. Burzyński: *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo, hutnictwo i przemysł rafineryjny*. Pod red. H. Madurowicz-Urbańskiej. Kraków 1982. W przedmowie do tej ostatniej H. Madurowicz-Urbańska stwierdziła: „Tylko bowiem [...] drogą systematycznych opracowań źródłowych możemy wypełnić luki w stanie naszej wiedzy o historii społecznej i gospodarczej Galicji” (s. 11). A. Burzyński uzupełnił swoją książkę drugą publikacją dotyczącą robotników w przemyśle ciężkim w Galicji. Por. A. Burzyński: *Robotnicy w przemyśle ciężkim w Galicji w dobie autonomicznej. Struktura zatrudnienia*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985. Książka ukazała się w ramach Prac Komisji Historycznej PAN Oddział w Krakowie, redagowanych przez prof. H. Madurowicz-Urbańską.

⁶⁰ J. Michalewicz: *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Słownik historyczny zakładów przemysłu gorzelnianego Galicji doby autonomicznej*. Pod red. H. Madurowicz-Urbańskiej. T. I–IV, Kraków 1988, 1989, 1993 (dwa tomy).

⁶¹ J. Michalewicz: *Przemysł gorzelniany Galicji doby autonomicznej. Między monopolem dworskim a monopolem państwowym*. Kraków 1988; A. Spyrą: *Browarnictwo Galicji doby autonomicznej*. Kraków 1994. Na uwagę zasługuje popularna książka o browarze żywieckim, która powstała pod opieką naukową prof. J. Michalewicza i jest udanym mariażem aktualnych potrzeb marketingowych browaru z walorami historycznymi. Por. A. Spyrą, G. Zwierzyńska: *Browar Żywiec 1856–2001*. Żywiec 2001.

⁶² S. Szuro: *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Koleje żelazne w Galicji w latach 1847–1914*. Pod red. H. Madurowicz-Urbańskiej. Kraków 1997. Obecnie badania są kontynuowane w Zakładzie Historii Gospodarczej i Społecznej, kierowanym przez Piotra Franaszka. Zauważalne jest także odchodzenie od badań nad dziejami przemysłu ku problematyce społecznej. Por. P. Franaszek: *Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. „Nauka Polska Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” XV (XXXX)*, 2006 s. 123–125.

⁶³ R. Kotewicz: *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918–1939*. Kraków 1981.

⁶⁴ *W pięćdziesięciolecie Centralnego Okręgu Przemysłowego. Referaty i komunikaty z sesji naukowej w Sandomierzu 25–26 kwietnia 1988 roku*. Pod red. J. Gołębiewskiego i Z. Tabaki. Kraków 1991; J. Gołębiewski: *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*. Kraków 2000. Por. także: *50 lat*

Centralnego Okręgu Przemysłowego. (Materiały z konferencji naukowej – Tarnobrzeg 23 I 1988). Pod red. A. Chojnowskiego. Warszawa 1988 – przesłedzono tu m.in. tradycje COP w PRL.

⁶⁵ E. Pietraszek: *Przegląd badań nad historią przemysłu górniczo-hutniczego i metalowego w Małopolsce* [W:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. ...*, s. 186–191.

⁶⁶ H. Jost: *Kuźnice zakopiańskie*. Warszawa 1993.

⁶⁷ S. Wykrętowicz: *Struktura oraz typy zakładów i przedsiębiorstw przemysłu rolno-spożywczego Wielkopolski i Pomorza (1870–1939)* [W:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX w. ...*, s. 98–107; W. Sulc: *Z badań nad dziejami wielkopolskich zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych* [W:] *tamże ...*, s. 191–193.

⁶⁸ J. Topolski: *Badania historycznogospodarcze w Polsce ...*, s. 37.

⁶⁹ Cz. Łuczak: *Przemysł wielkopolski w latach 1815–1870*. Warszawa 1959; Cz. Łuczak: *Przemysł wielkopolski w latach 1871–1914*. Poznań 1960; *Dzieje cukrownictwa w Polsce*. Pod red. Cz. Łuczaka. Poznań 1981.

⁷⁰ Cz. Łuczak: *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*. Poznań 2001.

⁷¹ Z. Grot: *100 lat Zakładów Cegielskiego (1846–1946)*. Poznań 1946; Z. Grot: *Hipolit Cegielski*. Poznań 1947 – pracę wznowiono w 2000 r. i wzbogacono o życiorys Z. Grota i wspomnienia o nim. Por. także: M. Rezier: *Hipolit Cegielski 1813–1868*. Poznań 2000. Z okazji 150-lecia firmy H. Cegielski ukazał się popularny zarys jej dziejów, wzbogacony m.in. o kalendarium i biogramy osób szczególnie zasłużonych dla firmy. Główną atrakcją publikacji jest świetna szata graficzna, duży wybór zdjęć (fragmentami książka przypomina album), świetnie opracowanych komputerowo, ukazujących nie tylko fabrykę i jej produkcję, ale także ludzi, w tym czerwiec 1956 r. Por. B. Januszkievicz, H. Wejchan-Kozielewska: *150 lat firmy H. Cegielski – Poznań S.A.* Poznań 1996.

⁷² W. Radkiewicz: *Dzieje Zakładów H. Cegielskiego 1846–1946. Studium ekonomiczno-historyczne*. Poznań 1962.

⁷³ T. Klanowski: *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1945–1964*. Poznań 1965 s. 206–207; *50 lat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969*. Pod red. Z. Grota. Poznań 1971 s. 357–358.

⁷⁴ M. Eckert: *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce w latach 1918–1939*. Poznań 1974.

⁷⁵ *Kostrzyńskie Zakłady Papiernicze*. Praca zbiorowa pod red. M. Eckerta i J. Iwana. Zielona Góra 1985; M. Eckert: *Uprzemysłowienie Belgii w XIX i XX w.* Zielona Góra 1986.

⁷⁶ *Człowiek w technicznym środowisku pracy*. Pod red. M. Eckerta. Zielona Góra 1984; M. Eckert: *Inżynierowie polscy w XX wieku. Szkic do portretu zbiorowego*. Zielona Góra 2001.

⁷⁷ *Informator Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. Poznań 2004.

⁷⁸ M. Ż u r o w s k i: *Uprzemysłowienie Poznania w Polsce Ludowej 1945–1975*. Poznań 1981 s. 150.

⁷⁹ J. M a t e r n i c k i: *Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*. Rzeszów 1999 s. 115.

⁸⁰ I. I h n a t o w i c z: *Natalia Gąsiorowska (1881–1964)* [W:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*. Pod red. A. G i e y s z t o r a, J. M a t e r n i c k i e g o, H. S a m s o n o w i c z a. Warszawa 1986 s. 251; J. M a t e r n i c k i: *Historiografia polska XX wieku*. Cz.I. ..., s. 140.

⁸¹ N. G ą s i o r o w s k a - G r a b o w s k a: *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*. Warszawa 1965.

⁸² J. J e d l i c k i: *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.* Warszawa 1964.

⁸³ N. G ą s i o r o w s k a: *Górnicy i hutnicy w Królestwie Polskim 1864–1866*. Warszawa 1957.

⁸⁴ N. G ą s i o r o w s k a: *Przemysł metalowy polski w rozwoju dziejowym*. Warszawa 1929; N. G ą s i o r o w s k a: *Górnictwo i hutnictwo w Polsce*. Lwów 1937.

⁸⁵ *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*. t. I–X. Pod red. J. P a z d u r a. Wrocław 1957–1965; A. J e z i e r s k i, S. Z a w a d z k i: *Dwa wieki przemysłu w Polsce w Polsce. Zarys dziejów*. Warszawa 1966; S. M i s z t a l: *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*. Warszawa 1962; Z. P u s t u ł a: *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego 1882–1900*. Warszawa 1968. Incydentalnie dziejami przemysłu zajmował się Stanisław Kalabiński, który był przede wszystkim badaczem klasy robotniczej. Tylko jedną książkę, ostatnią zresztą, poświęcił powstaniu przemysłu i klasy robotniczej na Białostocczyźnie do końca lat 60. XIX w., akcentując specyfikę rozwoju gospodarczego tego regionu. Autor prześledził początki produkcji włókienniczej na Białostocczyźnie od końca XVIII w. do 1870 r., kształtowanie się okręgu przemysłowego, koncentrację i modernizację produkcji, rozwój drobnej wytwórczości. Na tym tle przedstawił różnorakie problemy klasy robotniczej: pochodzenie społeczne i narodowe, liczebność, strukturę zatrudnienia, sytuację ekonomiczną, pierwsze przejawy aktywności społecznej. Por. S. K ł a b i ń s k i: *Pierwszy okres przemysłu i klasy robotniczej Białostocczyzny 1807–1870*. Warszawa 1986.

⁸⁶ Badań nad dziejami przemysłu wyraźnie nie doceniono w księdze pamiątkowej tegoż Instytutu. Skwitowano je następującym stwierdzeniem: „[...] prace Juliusza Łukasiewicza poświęcone przewrotowi przemysłowemu w połowie XIX w. i kryzysowi agrarnemu u schyłku tegoż wieku w Królestwie Polskim, jak również Ireneusza Ihnatowicza – badania dziejów przemysłu łódzkiego, a przede wszystkim prace Ireny Pietrzak-Pawłowskiej i związanego z nią zespołu badawczego nad przebiegiem uprzemysłowienia ziem polskich na przełomie XIX i XX w.” A. Ż a r n o w s k a: *Historia społeczna XIX i XX w.* [W:] *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930 – 2005*. Pod red. J. T y s z k i e w i c z a. Warszawa 2005 s. 268. Badań nad dziejami przemysłu nie odnotowano także w artykule M.

Tymowski: *Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*. „Nauka Polska Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” 2005 t. XIV (XXXIX) s. 57–76.

⁸⁷ J. Kita, R. Stobiecki: *Słownik biograficzny historyków łódzkich*. Łódź 2000 s. 34–36; J. Kita, S. Pytlas: *W służbie nauki. Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945–2004. Pro memoria*. Łódź 2005 s. 77–80.

⁸⁸ S. Ciara: *Ireneusz Ihnatowicz (19 I 1928–4 I 2001)* [W:] *Tradycje i współczesność ...*, s. 173.

⁸⁹ I. Ihnatowicz: *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1965; *Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim*. T. I. Cz. I. Wydali I. Ihnatowicz, P. Korzec. Warszawa 1957.

⁹⁰ J. Łukasiewicz podobnym zagadnieniom poświęcił kilka rozpraw, m.in. *Z badań nad procesem przewrotu technicznego w hutnictwie żelaza w Królestwie Polskim*. „Przegląd Historyczny” 1960 z. 3 s. 513–547; *Przewrót przemysłowy w przetwórstwie płodów rolnych Królestwa Polskiego* [W:] *Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego*, t. 8, 1966. *Materiały konferencji w Rogowie 16–18 IX 1964*, s. 251–261; *Rozwój systemu techniczno-produkcyjnego w hutnictwie na ziemiach polskich w XIX w.* [W:] *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, Seria D, z. 6 (1971) s. 89–107.

⁹¹ J. Łukasiewicz: *Początki cywilizacji przemysłowej na ziemiach polskich*. Warszawa 1988.

⁹² *Żyrardów 1829–1945*. Praca zbiorowa pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej. Warszawa 1980. W kilka lat później o zakładach żyrardowskich opublikował pracę J. Kazimierski: *Dzieje zakładów żyrardowskich i ich załoga w latach 1829–1885*. Ciechanów 1984.

⁹³ *Informator o zespołach archiwalnych zawierających materiały do historii przemysłu w latach 1815–1945*. Wstęp i redakcja I. Pietrzak-Pawłowska. Warszawa 1967.

⁹⁴ W. Pruss: *Przemysł Warszawy (1870–1914)*. Warszawa 1976; S. Lewandowski: *Poligrafia warszawska 1870–1914*. Warszawa 1982; J. Piłatowicz: *Dzieje elektryfikacji Warszawy*. Warszawa 1984; M. Nietyksza: *Warszawa w okresie wielkomięskiego rozwoju – wiek XIX. Stan badań i postulaty badawcze*. „Rocznik Warszawski”, t. XXXII (2004) s. 28–29.

⁹⁵ *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*. Warszawa 1978.

⁹⁶ Zawartość tych tomów oraz działalność Komisji omówili: W. Pruss, M. Nietyksza, R. Chomać-Klimek w artykule *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX–XX wieku w badaniach zespołowych*. „Kwartalnik Historyczny” 1980 nr 2 s. 351–367.

⁹⁷ Dobrą ilustracją tego procesu jest książka ofiarowana prof. Juliuszowi Łukasiewiczowi z okazji 75 rocznicy urodzin. Zawiera ona wiele ciekawych rozpraw, ale ani jednej nie poświęcono przemysłowi lub rewolucji przemysłowej. Najbliższe tych problemów są artykuły: M. Kopczyńskiego: *Standard życia i »jakość życia« robotników angielskich w epoce rewolucji przemysłowej* i A. Żarnowskiej: *Robotnicy i procesy modernizacji społecznej w dobie intensywnej industrializacji na ziemiach polskich w przelomie wieków XIX/XX*. Por. *Gospodarka. Ludzie. Władza. Studia*

historyczne ofiarowane Juliuszowi Łukasiewiczowi w 75. rocznicę urodzin. Pod red. M. K o p c z y ń s k i e g o i A. M ą c z a k a . Warszawa 1998 s. 179–204, 285–298.

⁹⁸ I. I h n a t o w i c z : *Burżuazja warszawska*. Warszawa 1972; I. I h n a t o w i c z , A. M ą c z a k , B. Z i e n t a r a , J. Ż a r n o w s k i : *Spółczesność polskie od X do XX wieku*. Warszawa 1988 i kilka następnych wydań.

⁹⁹ *Informator Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*. Warszawa 2006.

¹⁰⁰ O roli „KHNiT” w rozwoju badań nad historią techniki por. J. P i ł a t o w i c z : *Dzieje techniki na łamach „KHNiT” (1956–2005)*. „KHNiT” 2006 nr 1 s. 165–193.

¹⁰¹ T.M. N o w a k : *O potrzebie podsumowania dotychczasowego dorobku polskiego w dziedzinie historii techniki*. „KHNiT” 1976 nr 1 s. 43.

¹⁰² Tamże, s. 49.

¹⁰³ Tamże, s. 49.

¹⁰⁴ J. P i a s k o w s k i : *Stan i ocena dotychczasowych prac nad historią hutnictwa na ziemiach polskich*. „KHNiT” 1976 nr 3 s. 455–472; J. P a z d u r : *Stan i kierunki prac nad historią nauki i techniki górniczej*. „KHNiT” 1976 nr 4 s. 709–721; A. Ż a b k o - P o t o p o w i c z : *Myśl techniczna w leśnictwie i drzewnictwie polskim i jej dzieje*. „KHNiT” 1977 nr 1 s. 83–102; T.M. N o w a k : *Badania nad historią techniki wojennej w Polsce. Stan i perspektywy rozwoju*. „KHNiT” 1977 nr 2 s. 295–307; J. B a r t y ś : *Stan i potrzeby badań nad historią techniki rolnictwa w Polsce*. „KHNiT” 1977 nr 3 s. 577–591; J. B a r t y ś : *Stan i potrzeby badań nad historią techniki przemysłu spożywczego w Polsce*. „KHNiT” 1978 nr 1 s. 135–153; R. W a j d o w i c z : *Dotychczasowy dorobek nauki polskiej w dziedzinie historii telekomunikacji w Polsce*. „KHNiT” 1979 nr 1 s. 119–133; I. T u r n a u : *Stan i potrzeby badań nad historią technik włókienniczych na ziemiach polskich*. „KHNiT” 1979 nr 2 s. 389–406; I. T u r n a u : *Stan i potrzeby badań nad historią technik skórniczych na ziemiach polskich*. „KHNiT” 1980 nr 3 s. 523–536.

¹⁰⁵ Być może wyczerpano materiały będące w posiadaniu redakcji, toteż wypowiedź T.M. Nowaka z początków 1982 r. nie była jednoznaczna. Z jednej strony można wywnioskować, że cykl nie został zakończony i będzie kontynuowany, ale z drugiej strony próba podsumowania dotychczasowych publikacji przez Nowaka wskazywała, że cykl zakończono, tym bardziej, iż artykuł Nowaka opublikowano bez nadruku „Z cyklu: Stan badań na historią techniki w Polsce. Pod redakcją Tadeusza M. Nowaka”. Ale w pierwszych zdaniach artykułu autor pozostawił furtkę dla ewentualnej kontynuacji. Por. T. M. N o w a k : *Stan badań nad historią techniki w Polsce*. „KHNiT” 1982 nr 1 s. 91.

¹⁰⁶ Por. T. K a t a f i a s z : *Zagadnienie badań nad polskimi osiągnięciami w dziedzinie techniki raketowej w XIX w.* „KHNiT” 1982 nr 2 s. 379–393; W. J. U r b a n o - w i c z : *O potrzebie badania historii polskiej techniki okrętowej*. „KHNiT” 1986 nr 2 s. 543–546.

¹⁰⁷ T.M. N o w a k : *Stan badań nad historią techniki w Polsce*. „KHNiT” 1982 nr 1 s. 104; por. także s. 91–104.

¹⁰⁸ B. O r ł o w s k i : *Wstępny projekt syntezy historii techniki polskiej*. „KHNiT” 1973 nr 1 s. 196, por. także s. 195–198.

- ¹⁰⁹ *Z dziejów techniki w dawnej Polsce*. Pod red. B. Orłowskiego. Warszawa 1992.
- ¹¹⁰ B. Orłowski: *Historia techniki polskiej*. Radom 2006.
- ¹¹¹ Cz. Jeryś: *Budownictwo okrętowe w Gdyni 1920–1945*. Gdańsk 1980; Z. Kuras: *Przemysł na Pomorzu Gdańskim w latach 1920–1939*. Bydgoszcz 1984.
- ¹¹² T. Dubicki: *Pierwszy rok wolności. Przejmowanie i uruchamianie przemysłu na Pomorzu, Ziemi Gdańskiej, Warmii i Mazurach*. Warszawa 1985.
- ¹¹³ A. Magierska: *Przywrócić Polsce. Przemysł na Ziemiach Odzyskanych 1945–1946*. Warszawa 1986.
- ¹¹⁴ E. Włodarczyk: *Wielki przemysł Szczecina w latach 1850–1914*. Warszawa-Poznań 1982 – książkę wydał Wydział Nauk Społecznych Szczecińskiego Towarzystwa Naukowego.
- ¹¹⁵ Z. Chmielewski: *Historiografia zachodniopomorska 1945–1985*. Szczecin 1989 s. 77–78, 82, 164–166, 182–185, 194, 203–208, 214–215, 242–243, 259.
- ¹¹⁶ Prof. Jerzy Serczyk tuż po 1945 r. studiował historię na Uniwersytecie M. Kopernika w Toruniu. Po wielu latach, już z perspektywy profesora historii, krytycznie ocenił większość wykładowców, ale najbardziej Stanisława Hoszowskiego: „Śmiertelnie nudne wydawały mi się wykłady z historii gospodarczej najmłodszego z ówczesnych naszych profesorów, Stanisława Hoszowskiego; winna temu była nie tylko problematyka tych wykładów, ale i sposób wykładania, wymagający wielkiej koncentracji uwagi u słuchacza”. J. Serczyk: *Minęło życie*. Toruń 1999 s. 56.
- ¹¹⁷ R. Sudziński: *Rozwój badań nad historią najnowszą w ośrodkach naukowych Polski Północnej (1945–1995)* [W:] „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia historyczne”, z. 5, Bydgoszcz 1997 s. 98, 110; R. Sudziński: *Toruński ośrodek badań historii najnowszej na naukowej mapie Polski – tradycje i teraźniejszość*. „Dzieje Najnowsze” 2006 nr 4 s. 5–21; *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (1945–2005). Wybrane problemy*. Pod red. J. Szylinga. Toruń 2006.
- ¹¹⁸ G. Karolewicz: *Nauki historyczne na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w okresie międzywojennym* [W:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Pod red. J. Maternickiego. Warszawa 1986 s. 230, 238, 264.
- ¹¹⁹ B. Mikulec: *Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864–1914*. Lublin 1989. Por. także: *Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. Wydział Humanistyczny. Informator*. Lublin 1991 s. 45–46.
- ¹²⁰ *Uniwersytet w Białymstoku. Wydział Historyczno-Socjologiczny*. Białystok 1997; *Uniwersytet w Białymstoku. Informator o studiach na Wydziale Historyczno-Socjologicznym Uniwersytetu w Białymstoku*. Białystok 2004.
- ¹²¹ *Uniwersytet Rzeszowski*. Rzeszów 2007 s. 55.
- ¹²² T. Kulak: *Nauki historyczne w pięćdziesięcioleciu Uniwersytetu Wrocławskiego* [W:] *Rola Uniwersytetu Wrocławskiego w nauce po II wojnie światowej i jego wkład do rozwoju Ziemi Zachodnich i Północnych*. Pod red. T. Kulak. Wrocław 1996 s. 52; S. Rosik: *Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego (badania naukowe w ostatnich latach)*. „Przegląd Historyczny” 2004 nr 4 s. 552.

¹²³ *Informator Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego. Struktura, działalność naukowa i dydaktyczna*. Opole 2001 s. 21–22, 25–26, 33.

¹²⁴ M. S z y m c z y k : *Śląskie papiernictwo w okresie industrializacji kapitalistycznej*. Duszniki Zdrój 2000; M. S z y m c z y k : *165 lat Fabryki Papieru w Dąbrowicy*. Duszniki Zdrój-Dąbrowica 2002; M. S z y m c z y k : *100-lecie Fabryki Papieru w Głucholazach*. Duszniki Zdrój-Głucholazy 2003; M. S z y m c z y k : *Dzieje Zakładów Celulozowo-Papierniczych w 120 rocznicę uruchomienia produkcji*. Duszniki Zdrój-Łódź 2004; M. S z y m c z y k : *150 lat H. Fülner Fampa Benoit Poland PM Poland*. Duszniki Zdrój-Jelenia Góra 2004; por. recenzję tej książki J. Piłatowicza i A. Zawadzkiego w „KHNiT” 2005 nr 2 s. 269–273; M. S z y m c z y k : *Historia fabryki papieru w Piechowicach*. Duszniki Zdrój 2005.

¹²⁵ M. S z y m c z y k : *Polski przemysł papierniczy 1945–1989*. Duszniki Zdrój 2007

¹²⁶ B. V o g e l : *Instrumenty muzyczne w kulturze Królestwa Polskiego. Przemysł muzyczny w latach 1815–1914*. Kraków 1980; B. V o g e l : *Budownictwo fortepianów na ziemiach polskich do II wojny światowej*. Warszawa 1988. Z okazji 110 rocznicy funkcjonowania Fabryki Fortepianów i Pianin w Kaliszu ukazała się broszura *Gdzie uczą i czynią, że drewno gra*. Kalisz 1989.

¹²⁷ Konstrukcjom samochodów, ich ewolucji oraz osiągnięciom sportowym poświęcono wiele prac, tylko tytułem przykładu można podać: W. R y c h t e r : *Dzieje samochodu*. Warszawa 1983; A. Z i e l i Ń s k i : *Rozwój koncepcji samochodu osobowego w XX wieku*. Warszawa 2005.

¹²⁸ J. T a r c z y Ń s k i : *Początki polskiej motoryzacji. Samochody CWS*. Warszawa 1991.

¹²⁹ *Ursus*. Pod red. A. O r ł o w s k i e g o , Warszawa 1978; ... *Jest u nas fabryka w Warszawie ... Opowieść o FSO 1951–1996*. Warszawa 1996.

¹³⁰ A. R u m m e l : *Polskie konstrukcje i licencje motoryzacyjne w latach 1922–1980*. Warszawa 1985; A. R u m m e l : *Wśród zmian i przemian*. Warszawa 1986.

¹³¹ Por. np. P. S t a w e c k i : *O polskim przemyśle zbrojeniowym w 20 – leciu międzywojennym*. „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964 nr 2; J. P i ł a t o w i c z : *Fabryka Karabinów w Warszawie 1918 – 1939* [W:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. XXXIV (1991) s. 229–269.

¹³² P. M a t u s a k : *Ruch oporu w przemyśle wojennym okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*. Warszawa 1983.

¹³³ S. M e d y c k i : *Przemysł i klasa robotnicza w dystrykcie radomskim w okresie okupacji hitlerowskiej*. Warszawa-Kraków 1981.

¹³⁴ Szerzej na ten temat por. J. P i ł a t o w i c z : *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.*, T. I. Warszawa 2003.

¹³⁵ *Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Mechaników Polskich. Księga SIMP. Pół wieku działalności mechaników polskich w przemyśle*. Pod red. W. K a w e c k i e g o . Warszawa 1963. Wykaz opracowań o poszczególnych stowarzyszeniach, w których są informacje o przemyśle, znajduje się w: J. P i ł a t o w i c z : *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.* T. II. *Słownik polskich stowarzyszeń technicz-*

nych i naukowo-technicznych do 1939 r. Warszawa 2005; *Słownik polskich towarzystw naukowych*. T.I. Pod red. L. Ł o s i a . Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; ..., T.II. Cz. 1. Pod red. B. S o r d y l o w e j . Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990; ..., T.II. Cz. 2. Pod red. B. S o r d y l o w e j . Warszawa 1994; ..., T.II. Cz.3. Pod red. B. S o r d y l o w e j . Warszawa 2001.

¹³⁶ J. Z a c h a r z e w s k i : *Kronika warszawskiej inżynierii budowy obrabiarek do metali 1875–1996*. Warszawa 1998.

¹³⁷ *Historia elektryki polskiej*. T.V. *Trakcja elektryczna*. Warszawa 1971 s. 12.

¹³⁸ *Historia elektryki polskiej*. T.I. *Nauka, piśmiennictwo i zrzeszenia*. Warszawa 1976; ... T.II. *Elektroenergetyka*. Warszawa 1977; ... T.III. *Elektronika i telekomunikacja*. Warszawa 1974; ..., T.IV. *Przemysł i instalacje elektryczne*. Warszawa 1972; ..., T. V. *Trakcja elektryczna*. Warszawa 1971. Tomy te obejmowały dzieje elektryki do 1965 r., następne lata zamierzano przedstawiać w kolejnych tomach. W ten sposób uzupełniono tylko tom II. Por. *Historia elektryki polskiej*. T.II. *Elektroenergetyka*. Warszawa 1992 – zapowiedź we wstępie jest myląca, ponieważ w treści niektóre problemy omówiono nawet od 1918 r. Wydanie dwóch różnych pozycji o tym samym tytule i z tą samą numeracją tomów jest bardzo mylące dla czytelnika. Sytuację jeszcze bardziej skomplikowano, kiedy w parę lat później wydano pozycję pod następującym tytułem: *Elektroenergetyka. Okręgi energetyczne. Suplement do tomu II Historii elektryki polskiej*. Warszawa 1995.

¹³⁹ Dałem temu wyraz w recenzji z T.II w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki” 1979 nr 1 s. 168–175.

¹⁴⁰ *75 lat Stowarzyszenia Elektryków Polskich 1919–1994*. Warszawa 1994 („Zeszyt Historyczny SEP” nr 1); M. H u t n i k , T. P a c h n i e w i c z : *Zarys historii polskiego przemysłu elektronicznego do 1985 roku*. Warszawa 1994 („Zeszyt Historyczny SEP” nr 2) – najciekawszą częścią są krótkie opisy 46 przedsiębiorstw i ośrodków naukowo-produkcyjnych, wątpliwości nasuwają źródła informacji, ponieważ podano tylko 16 pozycji bibliograficznych; W. S e r u g a : *Wkład nauki w dziedzinie trakcji elektrycznej*. Warszawa 1994 („Zeszyt Historyczny SEP” nr 3); M. R a t a j : *Miejska trakcja elektryczna 1965–1993*. Warszawa 1995 („Zeszyt Historyczny SEP” nr 5); T. S k r z y - p e k , Cz. S a j d a k : *Elektrotermia w Polsce w latach 1965–1995*. Warszawa 1995 („Zeszyt Historyczny SEP” nr 6); S. K r a k o w i a k : *Historia elektryfikacji wsi i rolnictwa w Polsce*. Cz.I. Warszawa 1997 („Zeszyt Historyczny SEP” nr 7).

¹⁴¹ Wszystkie tomy ukazały się pod ogólnym tytułem *Karty z historii polskiego przemysłu chemicznego*, większość powstała wysiłkiem zbiorowym:

T. 1. S.B. K s i ą ż k i e w i c z : *Przemysł chemiczny na ziemiach polskich w latach 1815–1918*. Warszawa 1995; T. 2. A. Z i m o w s k i : *Przemysł chemiczny na ziemiach polskich w latach 1918–1980 (ze szczególnym uwzględnieniem lat 1945–1980)*. Warszawa 1995; T. 3. K. K u r k o w s k a - B o n d a r e c k a : *Historia polskiego przemysłu farmaceutycznego*. Warszawa 1995; T.4. F. K r u s z k a , A. W a r t a l s k i : *Historia polskiego przemysłu nieorganicznego*. Warszawa 1996; T. 5. A. Z i m o w s k i : *Historia polskiego przemysłu wielkiej syntezy chemicznej*. Warszawa 1997; T. 6. E. D r o z - d o w s k i , Z. G r u s z k a : *Historia polskiego przemysłu tworzyw sztucznych* i L. H e g e r , M. K o r z u n , Z. G r u s z k a : *Historia polskiego przemysłu materiałów*

wybuchowych. Warszawa 1998; T. 7. K. Hempel: *Historia polskiego przemysłu włókien sztucznych*. Warszawa 1998; T. 8. M. Baś, L. Ciechanowicz, W. Hryniewiecki, W. Jurczakowski, J. Ruciński: *Historia polskiego przemysłu gumowego*. Warszawa 1998; T. 9. M. Drożdż, J. Bradecki, T. Majewski: *Historia polskiego przemysłu aparatury chemicznej*. Warszawa 1999; T. 10. T. Domin: *Historia polskiego przemysłu gazów technicznych*. Warszawa 1999; T. 11/12 wydany wspólnie w jednej książce: T.11. E. Tyrka, T. Witek, A. Gomółka, R. Jarosz: *Historia polskiego przemysłu farb i lakierów*. Warszawa 1996; T. 12. Historia polskiego przemysłu odczynników chemicznych. Warszawa 1996; T. 13. *Historia polskiego przemysłu kopalnictwa surowców chemicznych*. Warszawa 2000: Cz.I. S. Hwałek: *Kopalnictwo soli i pozostałych surowców (bez siarki)*, Cz.II. E. Gutman, K. Kwiecień: *Kopalnictwo i przetwórstwo siarki*; T. 14. *Historia Centrali Handlu Zagranicznego CIECH*. Warszawa 1996; T.15. *Historia Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Chemicznego*. Warszawa 1996; T. 16. *Historia Instytutu Chemii Przemysłowej: 75 lat Instytutu Chemii Przemysłowej im. Prof. Ignacego Mościckiego*. Pod red. B. Witowskiej-Mocek, Warszawa 1997; T.17. J. Nowacki, M.A. Bełdowicz, E. Wilińska: *Historia polskiego przemysłu chemii gospodarczej*. Warszawa 2001; T. 18. S. Chybowski, J. Legocki: *Historia polskiego przemysłu organicznego*. Warszawa 2002; T.19. *Instytucje centralne polskiego przemysłu chemicznego*. Warszawa 2002.

¹⁴² Mam na myśli nawet sprawy najprostsze jak zapis bibliograficzny książki czy artykułu, np. rok wydania umieszczono w T.I. (Literatura) zaraz po nazwisku autora. Nie wiadomo dlaczego przy opisie bibliograficznym „Przeglądu Technicznego” podano literki, np. 1910a, 1910b (s. 179), czasopismo nie posiadało wydań dziennych i wieczornych, w rezultacie takie oznaczenie wprowadza zbędny zamęt. I. Pietrzak-Pawłowska (nie Pawłoska) nie była autorką książki *Żyrardów 1829–1945*, ale jej redaktorką (s. 179). W tekście T. I. można zauważyć także błędy, np. Szkoła Przygotowawcza do Instytutu Politechnicznego (nie Technicznego) została uruchomiona w 1826 r. (a nie w 1829 r.).

¹⁴³ Szerzej na ten temat por. J. Piłatowicz: *Seria wydawnicza PTHT „Inżynierowie polscy w XIX i XX wieku”. T. I–VI, Warszawa 1992–1998 [W:] „Rocznik PTHT” 1999 s. 141–143. Tom VII ukazał się w 2001 r., a t. VIII w 2006 r.*

¹⁴⁴ Z. Guldon, J. Kaczor: *Górnictwo i hutnictwo w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w drugiej połowie XVIII wieku*. Kielce 1994 – redaktor naukowy prof. Z. J. Wójcik; *Księga wiadomości historyczno-statystycznych wielkiego pieca w Rejowie. Z materiałów opracowanych przez prof. dr. inż. Wacława Różańskiego do druku przygotowali A. Gembałski i Z.J. Wójcik*. Kielce 1995.

¹⁴⁵ A. Człuchowski: *Dzieje zakładów hutniczych w Samsonowie w Staropolskim Okręgu Przemysłowym*. Wrocław 1999.

¹⁴⁶ Tytułem przykładu można podać: *Fabryka Urządzeń Mechanicznych »PONAR-PABIANICE« 1906–1981*. Pabianice 1981; *60 lat Bielskich Zakładów Podzespołów Lampowych „Polam-Bielsko” w Bielsku Białej*. Bielsko-Biała 1984; *75 lat działalności produkcyjnej Przędzalni Czesankowej „WELDORO” im. H. Sawickiej w Bielsku-Białej*. Bielsko-Biała 1984; *100-lecie przemysłu mebli giętych w Radomsku*. Radomsko 1984;

H. H e t m a n : *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej 1895–1985*. Bydgoszcz 1985; *Śląskie Zakłady Lin i Drutu Zabrze. 130 lat 1855–1985. Kronika*. Gliwice 1985; *75 lat przemysłu wapienniczego w Sitkówce*. Sitkówka 1985; *Pleban. Zakłady Przemysłu Wełnianego w Skoczowie. Z historii i współczesności zakładu*. Skoczów 1985; *Historia Browaru w Zwierzynicy 1806–1986*. Zwierzyniec 1986; B. M a z i a r s k i , S. P a ź d z i e r n i k : *Huta Bobrek i jej zabytki*. Katowice 1986; *420 lat browaru w Raciborzu*. Katowice 1987; *110 lat historii Zakładów Przemysłu Tytoniowego w Krakowie*. Kraków 1987; *130 lat Huty Zygmunt 1857–1987*. Bytom-Łagiewniki 1987; *Fabryka Przemysłu Precyzyjnego „PREMA-BEFARED” w Bielsku-Białej rok założenia 1877. Monografia*. Bielsko-Biała 1987; W.B. K o p e r k o w i c z : *60 lat. 1927–1987. Zakład Przemysłu Drzewnego w Petrykozach woj. Piotrków Trybunalski*. b.m.w. 1987; E. L e w a n d o w s k i : *Dzieje cukrowni ciechanowskiej w zarysie*. Ciechanów 1988; *100 lat włókiennictwa w Rakszawie*. Rzeszów 1989; J. S r o k a : *Białskie Fabryki Mebli w Białej Podlaskiej 1869–1989. Historia – tradycje – współczesność*. Biała Podlaska 1989; J. G a w ł a s , J. G a w ł i k : *Celma 1920–1995. Maszyny Elektryczne Celma S.A. w Cieszynie. Monografia 75-lecia*. Cieszyn 1995; *Lubuskie Fabryki Mebli. 50 lat*. Zielona Góra 1996.

¹⁴⁷ *Zespoleni z młotem i kowadłem. Monografia na 100-lecie Fabryki Narzędzi „Kuznia” w Sułkowicach*. Kraków 1987; M. N o w a k - G i n a l s k a : *Zerwana nić. „Krosnolen” od powstania do upadku*. Krosno 2000 – zakładom poświęcono wcześniej wydaną pracę o charakterze popularnym, na podstawie kilkunastu pozycji bibliograficznych. Por. A. B a t a : „Krosnolen”. *50 lat historii zakładu*. Rzeszów 1984.

¹⁴⁸ *Historia Krakowskiej Fabryki Aparatów Pomiarowych. Lata 1976–1989. Monografia*. Kraków 1989.

¹⁴⁹ F. B u j a k : *Przedmowa* [W:] W. S a r y u s z - Z a l e s k i : *Dzieje przemysłu w b. Galicji...*, s. X.

¹⁵⁰ *Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Warszawa-Okęcie”. Najstarszy zakład lotniczy w Polsce*. Warszawa 1988. Popularną opowieść o samolotach produkowanych w Podlaskiej Wytwórni Samolotów w okresie międzywojennym, ale przede wszystkim o ludziach zaprezentował T. C h w a ł c z y k : *Podlaskie skrzydła*. Rzeszów 1985.

¹⁵¹ *ZASTAL 1876–1976*. Pod red. M. E c k e r t a . Zielona Góra 1980.

¹⁵² J.L. A d a m c z y k : *Fabryka tektury w Dołach Biskupich dawniej „Witulin”*. *Pomnik kultury materialnej*. Kielce 1982.

¹⁵³ P. B a n a ś : *Szkló Huty „Niemen”*. Płock 1984.

¹⁵⁴ *Monografia KGHM Polska Miedź S.A.* Pod red. A. P i e s t r z y Ń s k i e g o . Lubin 1996 – była kontynuacją książki wydanej z okazji 10-lecia przedsiębiorstwa: *Monografia przemysłu miedzianego*. Pod red. E. K o n s t a n t y n o w i c z a . Lubin 1971.

¹⁵⁵ T. J a n i k : *Księga pamiątkowa Rafinerii Nafty Jedlicze S.A. 1899–1999*. Jedlicze 1999.

¹⁵⁶ *80 lat poznańskiej energetyki 1904–1984*. Poznań 1984; *90 lat poznańskiej elektroenergetyki 1904–1994*. Poznań 1994.

¹⁵⁷ *Wschodni Okręg Energetyczny. Zakład Energetyczny Lublin. Wczoraj i dziś. 60 lat działalności*. Lublin 1987 s. 5.

¹⁵⁸ *Historia i współczesność elektroenergetyki na Mazowszu Płockim*. Płock 1998.

¹⁵⁹ A. Sypek: *60 lat Zakładu Energetycznego Tarnów 1937–1997. Zarys monograficzny energetyki tarnowskiej*. Tarnów 1997.

¹⁶⁰ M. Jawor, K. Kochanowski, A. Zych-Adamczuk: *80 lat energetyki zamojskiej*. Zamość 1999.

¹⁶¹ A. Gąsiorowski: *Historia elektroenergetyki częstochowskiej* [W:] *Zakład Energetyczny Częstochowa S.A. Stulecie elektroenergetyki częstochowskiej*. Częstochowa 1996 s. 41–257.

¹⁶² Por. J. Piłatowicz: *Dzieje elektryfikacji Warszawy*. Warszawa 1984.

¹⁶³ Z. Filingier, E. Kwapich, K. Ryczaj-Marchewczyk: *Stulecie elektrowni warszawskich*. Warszawa 2004 s. 95.

¹⁶⁴ J. Moniewski: *Kolonia Nr 9 w Radlinie a w niej fabryka fajansu*. Radom 1991; J. Moniewski: *Fabryka fajansu w Lubartowie 1839–1850*. Radom 1991; J. Moniewski: *Fabryka fajansu w Ćmielowie za dykcji Adolfa Fryderyka Vatkego 1808–1837*. Radom 1992; *Fabryka ceramiki szlachetnej i półszlachetnej w artykułach i wzmiankach „Gazety Radomskiej” 1844–1917*. Wybrał i do druku podał J. Moniewski. Radom 1995; J. Moniewski, A. Szelmowski: *Kupiec warszawski i jego inicjatywy przemysłowe w Barczącej i Ćmielowie*. Radom 1997. Źródła i literaturę na temat przemysłu ceramicznego przedstawił w broszurze S. Siess-Krzyszczkowski: *Z dziejów przemysłu ceramicznego w Polsce. (Uwagi do źródeł i literatury przedmiotu)*. Kraków 1991.

¹⁶⁵ Por. np. M. Nietyksza: *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*. Warszawa 1986; *Miasto i kultura polska doby przemysłowej. Przestrzeń*. Pod red. H. Imbs. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988; *Miasto i kultura polska doby przemysłowej. Człowiek*. Pod red. H. Imbs. Wrocław-Warszawa-Kraków 1993; M. Tkaczuk: *Przemysł jako czynnik aktywizacji regionu. Na przykładzie województwa lubelskiego*. Lublin 1994.

¹⁶⁶ J. Żarnowski: *Polska 1918–1939. Praca. Technika. Społeczeństwo*. Warszawa 1999.

¹⁶⁷ *Słowo wstępne* [W:] *Społeczeństwo. Państwo. Modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Żarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod red. W. Mędrzeckiego. Warszawa 2002 s. 10; J. Piłatowicz, J. Żarnowski: *Polska 1918–1939. Praca. Technika. Społeczeństwo*. Warszawa 1999 [W:] „Rocznik Polskiego Towarzystwa Historii Techniki” 2001 s. 187–191.

¹⁶⁸ S. Pytłak: *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*. Łódź 1994; M.B. Markowski: *Sfery przemysłowe i ziemiaństwo w województwie kieleckim 1918–1939*. Kielce 1990.

¹⁶⁹ J. Piłatowicz: *Kadra inżynierska w II Rzeczypospolitej*. Siedlce 1994; J. Szczępański: *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich*. Kielce 1997. Ciekawe materiały o organizacji władz górniczych i hutniczych Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX w. ogłosił Andrzej J. Wójcik. Na podstawie materiałów źródłowych sporządził listę specjalistów rządowego górnictwa i hutnictwa w latach 1817–1849. Są

to m.in. składy osobowe: Głównej Dyrekcji Górniczej w Kielcach, Akademii Górniczej w Kielcach, dozorów górniczych i hutniczych, Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, Komisji Rządowej Przychodu i Skarbu i jego Wydziału Górnictwa. Wykaz ten sam w sobie może stanowić przedmiot badań, m.in. na temat składu narodowościowego ówczesnej kadry technicznej. Por. A.J. W ó j c i k : *Organizacja władz górniczych i hutniczych Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XIX wieku*. „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2005 nr 1–2 s. 227–308.

¹⁷⁰ Por. np. A. W i e r z b i c k i : *Wspomnienia i dokumenty (1877–1920)*. Warszawa 1957; A. W i e r z b i c k i : *Żywy Lewiatan: wspomnienia*. Warszawa 2001; A. D a a b : *W Warszawie i na Krymie*. Warszawa 1996; Z. K r u d z i e l s k i : *Wspomnienia*. Warszawa 1996; J. P u s t o ł a : *Wspomnienia o gospodarce w latach 1930–1990*. Warszawa 2005.

¹⁷¹ I. F i e r l a : *Przemysł w Polsce*. Warszawa 1980.

¹⁷² T. L i j e w s k i : *Uprzemysłowienie Polski 1945–1975. Przemiany strukturalne i przestrzenne*. Warszawa 1978.

¹⁷³ A. B o c h e ń s k i : *Wędrowki po dziejach przemysłu polskiego*. Warszawa 1987, t. I–II.

¹⁷⁴ A. B o c h e ń s k i : *Wędrowki po dziejach przemysłu polskiego 1945–1970*. Kraków 1997.

Recenzent: *prof. dr hab. Zdzisław Mikulski*

Józef Piłatowicz

STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON THE HISTORY OF INDUSTRY IN POLAND

Polish research interests in the history of industry first appeared on the turn of the 19th century. In the interwar period the searches were taken up in the field of economic history that became then a distinct historical subbranch mainly by dint of such eminent historians as: Franciszek Bujak, Jan Rutkowski and Roman Grodecki. The greatest achievements in the range were observed in academic centres in Cracow, Poznań, Warsaw and Lvov.

A significant development of searches on the history of industry in Poland was noticed in the period of Polish People's Republic. To a high degree it resulted from the priority of research works over the working class, and resulted in the necessity for taking up the searches on manufacturing establishments. However, in course of time the institutions became autonomous. In those days even appeared the centres that used to take up searches on particular branches of industry that were predominant in a given region. The searches were taken up in many centres: in Katowice – on coal-mining industry (Jerzy Jaros), in Łódź – on textile industry (Natalia Gąsiorowska-Grabowska, Gryzelda Missalowa, Wiesław Puś), in Poznań – on rural and food industry (Czesław

Łuczak, Marian Eckert). The centres in Cracow (Helena Madurowicz-Urbańska) and in Warsaw (Ireneusz Ihnatowicz, Juliusz Łukaszewicz, Irena Pietrzak-Pawłowska) had more universal nature. In Warsaw I. Pietrzak-Pawłowska made an attempt at integrating all Polish searches' findings that resulted in publishing gathered materials in three volumes. Other centres published single descriptions. A special attention should be paid to works that were initiated by scientific and technological associations. The most significant triumphs in this field were achieved by: Association of the Polish Electricians, Association of Engineers and Technicians of the Chemical Industry and Polish Society of the History of Technology. Moreover, there also appeared a great number of occasional publications of differentiated value that were a kind of bulletins, and promoted particular industrial establishments.

In the 1980s things were trending away from the research works over the history of industry. Historians took up searches on the social and political issues. I think that a successful development of the searches could be possible by dint of their concentration in one centre as, for instance, National Museum of Technology and Industry, which would be both exhibition and scientific institution.